

ЖАРАНДЫК ЖАНА ЖАЗЫК ПРОЦЕССИНДЕГИ АТААНДАШТЫК

Окуу куралды түзгөндөр:

*Бишкек шаардык сотунун судьялары И.Н. Воронцова,
И.В. Горшкова,
Кыргыз Республикасынын Башкы прокуратурасынын
Жазык жана жарандык сот өндүрүшү
башкармалыгынын прокурору А.Ш. Шукурбеков,
адвокаттар М.А Давлетбаева, Г.С. Дуйшенбекова*

Мазмуну

Ченемдик-укуктук база
Атайын адабият

Мордулдун максаты
Модулдан күтүлүүчү жыйынтыктар

I. ЖАРАНДЫК ПРОЦЕССТЕГИ АТААНДАШТЫК

1. Жарандык процесстеги атаандаштык жөнүндө жалпы жобо
2. Жарандык процесстеги атаандаштыкты камсыз кылууда соттун ролу
3. Жарандык иштер боюнча сот өндүрүшүндөгү атаандаштыктын элементи катары ишке катышкан адамдардын ролу
 - 3.1. Адвокат (өкүл) атаандаштык процессинин катышуучусу катары. Анын статусу, укугу жана милдеттери.
 - 3.2. Адвокатты (өкүлдү) сот отурумуна катышууга даярдоо.
 - А. Сотко доо коюу стадиясында адвокаттын катышуусу
 - Б. Соттук териштирүүгө ишти даярдоо стадиясында адвокаттын катышуусу
 - В. Соттук териштирүү стадиясында адвокаттын катышуусу
 - Г. Соттук жарыш сөзгө адвокаттын катышуусу
 - 3.3. 2017-жылдагы ЖПКнын көз карашы менен жарандык процеске прокурордун катышуусунун өзгөчөлүктөрү.
4. Жарандык процесстеги атаандаштыктын элементи катары соттук актыларды даттануу
 - 4.1. Соттук актыларды апелляциялык даттануу
 - 4.2. Соттук актыларды кассациялык даттануу

II. ЖАЗЫК ПРОЦЕССТЕГИ АТААНДАШТЫК

5. Жазык процесстеги атаандаштык жөнүндө жалпы жобо
 - 5.1. Тараптардын атаандаштыгы принциптеринин өзгөчөлүктөрү жана жазык процессиндеги атаандаштыктын эрежелери
6. Жазык процессинде тараптардын атаандаштыгын жана тең укуктуулугун камсыз кылууда соттун ролу
7. Жазык процессинде атаандаштык принцибин ишке ашыруу көйгөйлөрү
8. Жазык иштер боюнча сот өндүрүшүндөгү атаандаштыктын элементи катары ишке катышкан адамдардын ролу
 - 8.1. Сотто мамлекеттик айыпты колдоодо прокурордун ролу жана милдеттери
 - А. Биринчи инстанциядагы сотко катышууга прокурорду даярдоо
 - Б. Алдын ала угууга прокурордун катышуусу
 - В. Соттук териштирүүгө прокурордун катышуусу
 - Г. Тараптардын жарыш сөзүнө прокурордун катышуусу
 - Д. Прокурор тарабынан соттук актыларды даттануу
 - Е. Апелляциялык инстанциядагы сотко прокурордун катышуусу
 - Ж. Кассациялык инстанциядагы сотко прокурордун катышуусу
 - 8.2. Атаандаштык жазык процессинде адвокаттын ролу

ЧЕНЕМДИК-УКУКТУК БАЗА

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы, 2010-жылдын 27-июнунда Референдумда (бүткүл элдик добуш берүүдө) кабыл алынган.
2. 2017-жылдын 25-январындагы №14 Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодекси (2017-жылдын 1-июлунан баштап күчүнө кирген)
3. 2017-жылдын 2-февралындагы №19 Кыргыз Республикасынын Жазык кодекси (2017-жылдын 1-июлунан баштап күчүнө кирген)
4. 2017-жылдын 2-февралындагы №20 Кыргыз Республикасынын Жазык процесстик кодекси (2019-жылдын 1-январынан баштап күчүнө кирген)
5. Кыргыз Республикасынын 2008-жылдын 9-июлундагы №141 “Кыргыз Республикасынын судьяларынын статусу жөнүндө” конституциялык Мыйзамы
6. Кыргыз Республикасынын 2003-жылдын 18-июлундагы №153 «Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө» Мыйзамы
7. Кыргыз Республикасынын 2009-жылдын 17-июлундагы №224 “Кыргыз Республикасынын прокуратурасы жөнүндө” Мыйзамы № 224
8. Кыргыз Республикасынын 1994-жылдын 27-майындагы № 1538-XII “Саясий жана диний ынанымы үчүн, социалдык, улуттук жана башка белгилери боюнча куугунтуктан жапа чегип акталган граждандардын укугу жана гарантиялары жөнүндө” Мыйзамы
9. Кыргыз Республикасынын 2014-жылдын 14-июлундагы №135 “Кыргыз Республикасынын Адвокатурасы жана адвокаттык иш жөнүндө” Мыйзамы
10. Кыргыз Республикасынын 2016-жылдын 16-декабрындагы №201 “Мамлекет кепилдеген юридикалык жардам жөнүндө” Мыйзамы
11. Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун Пленумунун 2018-жылдын 30-мартындагы №8 “Соттук териштирүүгө жарандык иштерди даярдоо жөнүндө” токтому
12. Кыргыз Республикасынын Башкы прокурорунун 2018-жылдын 28-декабрындагы № 94-б “Жазык сот өндүрүшүнө катышуу боюнча прокурорлордун ишин уюштуруу тууралуу” буйругу

АТАЙЫН АДАБИЯТ

1. Н.М. Коршунов, Ю.Л. Мареев Жарандык процесс. /Окуу китеби. 3-басылыш - М., «Норма», 2009
2. Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодексине илимий-практикалык комментарий. – Бишкек, 2011

МОДУЛДУН МАКСАТЫ

Бул модулдун максаты атаандаштык процесс шартында жазык жана жарандык иштер боюнча соттук отурумдарга катышуу эрежелерине угуучуларды окутуу, соттук териштирүүгө судьялардын, прокурорлордун жана адвокаттардын катышуусу жана процесстик жүрүм-турум өзгөчөлүктөрүн изилдөө жана талдоо, иш боюнча тараптардын тең укуктуулугун камсыз кылуу үчүн зарыл болгон шарттарды түзүү үчүн аларга көндүмдөрдү өткөрүп берүү, иштин жагдайларын толук жана объективдүү изилдөө жана ал боюнча мыйзамдуу, негиздүү жана адилеттүү чечим чыгаруу болуп саналат.

КҮТҮЛҮҮЧҮ ЖЫЙЫНТЫКТАР

Курсту аяктагандан кийин угуучулар:

1. тараптардын укуктарынын теңдигин камсыз кылуу;
2. ар бир катышуучунун көз карашы менен процесстин атаандаштыгын камсыз кылуу;
3. иштин жагдайларын ар тараптуу, толук жана объективдүү изилдөө үчүн зарыл болгон шарттарды түзүү;
4. катышуучуларга алардын укуктарын жана милдеттерин түшүндүрүү;
5. ишке катышкан адамдардын өтүнмөсүн туура баяндоо жана чечүү;
6. соттук отурумга катышуунун натыйжалуулугун камсыз кыла алышат.

I. ЖАРАНДЫК ПРОЦЕССТЕГИ АТААНДАШТЫК

1. Жарандык процесстеги атаандаштык жөнүндө жалпы жобо

Жарандык процесстеги атаандаштык формасы болжолдойт:

- 1) далилдерди берүүдө же изилдөөдө гана эмес, бардык жарандык сот өндүрүшү толугу менен тараптардын жана ишке катышуучу, башка адамдардын ортосундагы талаш-тартыш, атаандаштык формасында өтөт. Бул карама-каршы кагышып жаткан тараптар жана ушуга байланыштуу алардын ортосундагы зарыл болгон атаандаштык менен шартталат. Ар бир тарап өзү үчүн жагымдуу соттук чечимге жетүүнү максат кылат, ошондуктан бузулган укуктары менен мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоодо, өз укуктук позициясын жактоодо өзүнүн талаптарын жана каршы болууларын далилдөөгө жана негиздөөгө милдеттүү.
- 2) процессти козгоо, улантуу жана токтотуу, жалпы эреже катары тараптардын эркине жараша коюлат, ал сот тарабынан сейрек жана өзгөчө учурларда гана чектелет.

Жарандык процесстик укуктун ченемдеринин мазмунуна ылайык, атаандаштык принцибин үч аспектиде кароо керек.

Биринчи аспект тараптардын жана ишке катышуучу, башка адамдардын далилдөө иши менен байланышкан.

Далилдөө милдети биринчи кезекте процесстеги тараптарга жүктөлөт. Ар бир тарап өз талаптарынын же каршы пикирлеринин негизи катары шилтеме кылган жагдайларды далилдөөгө тийиш (ЖПКнын 65-бер. 1-б.). Тараптар далилдерди өздөрү берүүгө милдеттүү, өз алдынча далилдерди берүүгө мүмкүн эмес болгон жана кыйынчылык туудурган учурларда гана, сот алардын өтүнмөсү боюнча далилдерди талап кылып, аларга жардам көрсөтүүгө укуктуу. Тараптар далилдерди берүүдө жана аларды иликтөөгө катышууда бирдей укуктар менен колдонушат.

Тараптар жана ишке катышуучу башка жактар тарабынан берилген же алардын өтүнмөсү боюнча талап кылынган далилдер иштин фактылай жагдайларын белгилөө үчүн сот тарабынан изилденет жана бааланат. Жеке демилгеси боюнча сот тарабынан далилдерди жыйноо ишке ашырылбайт.

Тараптар жана ишке катышуучу башка жактардын далилдөө ишиндеги аталган эрежелери жарандык иштин натыйжасында, алардын кызыкчылыгы менен шартталат.

Экинчи аспект тараптардын өзүнүн юридикалык позициясын тандоосуна, ошондой эле ал позицияны сотто коргоо ыкмалары жана каражаттары менен байланыштуу.

Тараптар өз алдынча (соттон, башка органдардан жана адамдардан көз карандысыз) жарандык сот өндүрүшүнүн жүрүшүндө өзүнүн позициясын тандашат. Тараптар өзүнүн позициясын өзгөрткөн (доогер доодон баш тарткан, аталган талаптар менен макул болгон жоопкер кийин доону тааныган) учурларда дагы ал тарабынан жүрүм-турумду тандоо ишке ашыралат. Ошондой эле талаптар иш боюнча өзүнүн укуктук позициясын коргоонун каражаттары жана ыкмалары жөнүндө маселени дагы өз алдынча чечишет.

Үчүнчү аспект процессти жүргүзүүнүн формасы менен байланыштуу.

Жарандык сот өндүрүшү тараптардын атаандаштыгынын негизинде ишке ашырылат. Жарандык сот процессинин баардык жүрүшү башынан баштап аяктаганга чейин атаандаштык формага ээ. Тараптар далил берүү, аларды изилдөөгө катышуу, иш боюнча өзүнүн укуктук позициясын негиздөө, соттук жарыш сөздө чыгып сүйлөө, ж.б.

аркылуу атаандашышат. Сот жарандык укук жөнүндө талашты чечүүгө, калыс сот адилеттигин ишке ашырууга гана тийиш.

Тарыхта ошондой эле башка, карама каршылыктар дагы маалым, процесстин башы - **тергөө же инквизициялык**, ага ылайык сот бийлиги өзүнүн демилгеси боюнча юридикалык фактыларды жана мамилелерди изилдөөгө киришет жана изилдөөнүн өзүндө бардык мүмкүн болгон ыкмалар менен материалдык чындыкты жабууга аракет кылат.

Учурда иштеп жаткан ЖПК атаандаштык негизинде курулган, ал тараптардын диспозитивдүү ыйгарым укуктарын чектеген чекте гана жарандык укуктук мамилелер жаатында соттун жана башка органдардын (анын ичинде прокуратура) кийлигишүүсүнө жол берилгендигин болжолдойт.

Атаандаштык принцибин ишке ашыруунун шарты катары тараптардын процесстик тең укуктуулугу чыгат, себеби өзүнүн субъективдүү укуктарын жана кызыкчылыктарын жактоодо тараптар бирдей процесстик каражаттарды колдонуу менен бирдей укуктук шарттарда гана атаандаша алышат.

Тең укуктуулук принциби материалдык укуктук мамилелердин субъектилеринин (жарандык, үй-бүлөлүк, эмгектик, ж.б.) бирдейлигинде (бирдей укуктук абалда) негизделет жана тараптардын бирдей процесстик укуктары менен процесстик милдеттерин аныктайт (ЖПКнын 10-бер.). талаш- тартыштуу материалдык укуктук мамилелердин субъектилерин процессте өзүнүн укуктары менен кызыкчылыктарын коргоо үчүн бирдей процесстик мүмкүнчүлүктөр берилген тараптардын ордун ээлейт. Тең укуктуулук принциби жана атаандаштык принциби алардын ортосундагы бузулбас байланыштын чыккан, ЖПКнын бир беренесинде бекитилген (10-бер.). Бир тараптан, тараптардын процесстик тең укуктуулук принциби тараптарга атаандаштык башталыштарынын негизинде ишке катышууга берет. Ошондуктан процесстеги атаандаштыкка өбөлгө катары каралат. Экинчи тараптан, тараптардын атаандаштыгы алардын процесстик тең укуктуулугун, өзүнүн позициясын жактоодо аларга бирдей процесстик каражаттарды берүүнү болжолдойт.

Атаандаштык принцибин ишке ашыруу, өзүнүн жыйындысында чындыкты табуу жана адилеттүү соттук чечимди чыгаруу үчүн максималдуу ылайыктуу шарттарды пайда кылган бир нече процесстик эрежелерди сактоо менен байланыштуу.

Жарандык сот өндүрүшүндөгү атаандаштык принциби **“кызыкдар болгон адам далилдейт”** деген аксиомадан чыгат. Тараптар – доогер жана жоопкерге – доо процессиндеги негизги далилдөө жүгү жүктөлгөн. Доо эмес өндүрүштө далилдөө милдети арыздануучуга (буйрук тартибинде - өндүрүүчүгө) жана башка кызыкдар болгон адамдарга жүктөлгөн. Мында сот процессти көз карандысыз, объективдүү жана калыс жетектөөгө, процесске катышкан адамдарга процесстик укуктарды жана милдеттерди түшүндүрүүгө, алардын укуктарын ишке ашырууга көмөктөшүүгө тийиш. Судьянын милдети – тараптарды иштебеген далилдер үчүн чогултпастан, далилдөө материалын толук жана ар тараптуу иликтөө, иштин фактылай жагдайларын белгилөө үчүн шарт түзүү.

2. Жарандык процесстеги атаандаштыкты камсыз кылууда соттун ролу

Атаандаштык принциби жалпысынан Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 99-бер. 3-б. бекитилген: сот өндүрүшү тараптардын атаандаштыгынын жана тең укуктуулугунун негизинде жүзөгө ашырылат. Сот өндүрүшүнүн айрым түрлөрү үчүн аталган принциптин конкреттүү мазмуну процесстик кодекстерде жазылган.

Кыргыз Республикасынын ЖПКнын 10-бер. 1-б. каралган, анда жарандык иштер боюнча сот адилеттиги тараптардын атаандашуучулугунун жана тең укуктуулугунун негизинде жүзөгө ашырылат деп белгиленген.

Жалпысынан **атаандаштыктын маңызы** төмөнкүдөй:

- 1) Сот далилдерди өзү чогултпайт, атаандаштык процесске тараптардын катышуусуна жана алардын далилдерин берүүсүнө шарт түзөт;
- 2) Тараптар өздөрүнүн талаптарына жана каршылыктарына негиз катары шилтеме кылган жагдайларды далилдөөгө милдеттүү, ал эми далилдерди берүүдө кыйынчылыктар бар болгон учурларда далилдерди талап кылуу тууралуу сот алдында өтүнмө берүүгө укуктуу;
- 3) Далилдөө далилдерди берүү процесси катары, эреже тартибинде биринчи инстанциядагы сотто ишке ашырылат.

Тараптар өздөрү чечишет жана алардан гана көз каранды:

- атаандаштык процесске катышуу же катышпай коюу;
- доогер көрсөтүлгөн доону колдоо;
- жоопкерге карата доого каршы чыгуу же аны таануу;
- өзүнүн талаптары жана каршылыктарына негиз катары далил келтирүү;
- соттук отурумга келүү;
- соттук чечимди даттануунун чегин аныктоо, ж.б.

Мында, ушундай процесстерге катышуудан баш тартуу эми мурдагыдай сот үчүн эмес, тараптар үчүн жагымсыз кесепеттерге алып келиши мүмкүн.

Атаандаштык принцибин жөнгө салган ченемдер, төмөнкүдөй бөлүнөт:

- жалпы жоболор, анда жарандык сот өндүрүшү тараптардын атаандашуучулугунун жана тең укуктуулугунун негизинде жүзөгө ашырылат жана далилдерди берүү жана аларды изилдөөгө катышуу боюнча тараптар бирдей укуктар менен колдонушу бекитилген;
- ушул чөйрөдө соттун (судьянын) ишин жөнгө салган ченемдер, анын ролу жана ыйгарым укуктары;
- далилдөө процессинде тараптардын ишин жөнгө салган ченемдер, алардын укуктары, милдеттери жана милдеттерин аткарбай коюунун же укуктарын жүзөгө ашырбоонун кесепеттери.

Атаандаштык процесстин шартында сот үчүн эң башкысы - ишке катышып жаткан адамдар өздөрүнүн процесстик укуктарын жана аларга жүктөлгөн процесстик милдеттерди ишке ашырууга; доо арыз берүүгө, доого өздөрүнүн каршылыгын билдүүгө, тосмо доо берүүгө, арыз же өтүнмөгө уруксат, иш боюнча жалпысынан жана соттук териштирүүнүн жүрүшүндө пайда болгон суроолор боюнча өз өзүнчө өздөрүнүн позициясын негиздөө, далилдерди берүүгө, аларды иликтөөгө катышуу, ж.б. үчүн бардык шарттарды түзүү.

Сот тарабынан бул ролду аткаруунун негизги шарты болуп: соттун көз карандысыздыгы, ишке катышкан адамдарга карата объективдүү жана калыс

мамилеси, иш боюнча өндүрүштө алардын процесстик тең укуктуулугун камсыз кылуу саналат.

Сот, өзүнүн көз карандысыздыгын, объективдүүлүгүн жана калыстыгын сактоо менен:

- процесске жетекчилик кылат;
- ишке катышып жаткан адамдарга алардын укуктары менен милдеттерин түшүндүрөт;
- процесстик иш аракеттерди аткаруунун же аткарбай коюунун кесепеттери жөнүндө эскертет;
- ишке катышып жаткан адамдарга алардын укуктарын ишке ашырууга көмөк көрсөтөт;
- далилдерди ар тараптуу жана толук иликтөө, жарандык иштерди кароодо жана чечүүдө мыйзамдарды туура колдонуу жана фактылай жагдайларды белгилөө үчүн шарттарды түзөт;
- чечим кабыл алуу үчүн далилдерди баалайт.

Соттун жогоруда аталган иш-аракеттери төмөнкүлөрдө камтылат:

1. Сот тарабынан эскертүү – бул тараптардын тигил же бул иш-аракеттеринин кесепеттерин түшүндүрүү:

- доогер доодон баш тартуу, жарашуу макулдашуусун түзүү – бул учурда иш боюнча өндүрүш токтотулат жана ушундай эле кайра доо коюуга жол берилбейт;
- жоопкер доону моюнга алганда - билдирилген талаптарды канааттандыруу жөнүндө чечим чыгарылат (ЖПКнын 175-бер. 43-б.);
- бир тарап өз талаптарын жана каршы пикирлерин негиздеген жагдайларды башка тараптын моюнга алышы - биринчи тарапты бул жагдайларды андан ары далилдөө зарылчылыгынан бошотот (ЖПКнын 170-бер.4-б.);
- далилди өзүндө кармап турган жана аны сотко бербеген тарап – сот ушул тарапка каршы багытталган далил катары эсептөөгө укуктуу (ЖПКнын 82-бер, 87-бер.);
- тарап экспертизага катышуудан качканда, изилдөө үчүн зарыл материалдар менен документтерди эксперттерге бербеген учурда, анын кесепетинен экспертизаны жүргүзүү мүмкүн болбогондо – сот кайсы тарап экспертизадан качып жаткандыгына, ошондой эле ал үчүн бул экспертиза кандай мааниге ээ экендигине жараша, айкындоо үчүн экспертиза дайындалган фактыны аныкталды же жокко чыгарылды деп таанууга укуктуу (ЖПКнын 93-бер.4-б.);
- жоопкердин коюлган доо боюнча далилдерди жана каршы пикир бербегендиги - иште бар болгон далилдер боюнча кароого мүмкүнчүлүк берет (ЖПКнын 152-бер. 4-б.).

2. Сот тарабынан ишке катышып жаткан адамдарга өз укуктарын ишке ашырууга көмөк көрсөтүү:

далилдерди берүү алар үчүн кыйын болгондо, далилдерди талап кылуу аркылуу алардын өтүнмөсү боюнча ишке ашырылат (ЖПКнын 66-бер.2-б).

Өзүнүн демилгеси боюнча сот төмөнкү учурларда далилдерди талап кыла алат:

- мыйзамда түз көрсөтүлгөн учурларда;
- ишти туура чечүү максатында, жалпы укук мамилелеринен келип чыккан иштерди караган жана чечкен учурларда (АПК);
- жарандын психикасынын бузулуусу жөнүндө жетиштүү маалыматтар бар болгон учурда, жаранды ишке жарамсыз деп таануу жөнүндө ишти соттук териштирүүгө даярдоодо (соттук-психиатриялык экспертизаны дайындоо);
- далилдин аныктыгына шек санаганда.

3. **Шарттарды түзүү** – соттун бул иш-аракеттери ЖПКнын 65-бер. 2-б. ачылган:

ишке катышуучу жактардын талаптарынын жана каршы пикирлеринин негизинде ишти туура чечүү үчүн кайсы жагдайлардын мааниси бар экендигин сот колдонулууга жатуучу укук ченемдерин эске алуу менен аныктайт.

Мында, ЖПКнын 151-бер. 1,2,4-бөлүктөрүнө ылайык, ишти соттук териштирүүгө даярдоонун милдеттери болуп төмөнкүлөр саналат:

- ишти туура чечүү үчүн мааниси бар жагдайларды тактоо;
- тараптардын укук мамилелерин жана жетекчиликке алына турган мыйзамды аныктоо;
- тараптардын жана ишке катышуучу жактардын зарыл далилдерди берүүсүн камсыз кылуу.

Көмөк көрсөтүү жана шарттарды түзүү боюнча соттун функциялары өз ара тыгыз байланышкан жана тараптар өздөрүнүн далилдерин бере алышына багытталган. ЖПКнын 65-бер. ылайык, ишке катышуучу жактар өз талаптарынын же каршы пикирлеринин негизи катары шилтеме кылган жагдайларды далилдөөгө тийиш, тараптар жана ишке катышуучу башка жактар кошумча далилдерди келтирүүгө укуктуу.

Далилдерди чогултуу процесси:

- далилдер тараптар жана ишке катышуучу башка жактар жана алардын өкүлдөрү тарабынан берилет;
- сот тарабынан адамдардан жана уюмдардан аларда болгон далилдер талап кылынат;
- талап кылуу тууралуу өтүнмө берген адамдарга жазуу жүзүндөгү далилдерди же далил буюмдарды берүү, аларды кийин сотко берүү максатында аларды алуу укугуна суроо талап берүү;
- күбөлөрдү сотко чакыруу;
- экспертиза дайындоо;
- далилдерди чогултуу менен байланышкан соттук тапшырмаларды башка сотторго жиберүү;
- далилдерди камсыз кылуу.

Сот тарабынан тараптардын өтүнмөсүн туура чечүү олуттуу мааниге ээ. Өз кезегенде, тараптар аны туура тариздөөгө милдеттүү. Далилдерди талап кылуу тууралуу өтүнмө төмөнкү маалыматтарды камтууга тийиш:

- белгиленген далилдер;
- мааниси бар кайсы жагдайларды алар өзү ырастай же жокко чыгара ала тургандыгы;
- далилди алууга тоскоолдук кылып жаткан себептер;
- анын жайгашкан жери.

Мыйзам ошондой эле далилдөөдөн качканда соттун иш-аракеттин, анын ичинде төмөнкү учурларда соттун иш-аракеттерин дагы жөнгө салат:

- эгерде далилди өзүндө кармап турган жана аны сотко бербеген тарап – сот ушул тарапка каршы багытталган далил катары эсептөөгө укуктуу (ЖПКнын 77-бер.1-б.);
- тарап экспертизага катышуудан качканда, изилдөө үчүн зарыл материалдар менен документтерди эксперттерге бербеген учурда, анын кесепетинен экспертизаны жүргүзүү мүмкүн болбогондо – сот кайсы тарап экспертизадан качып жаткандыгына,

ошондой эле ал үчүн бул экспертиза кандай мааниге ээ экендигине жараша, айкындоо үчүн экспертиза дайындалган фактыны аныкталды же жокко чыгарылды деп таанууга укуктуу (ЖПКнын 93-бер.4-б.);

- жоопкердин коюлган доо боюнча далилдерди жана каршы пикир бербегендиги - иште бар болгон далилдер боюнча, тактап айтканда доогер берген далилдердин негизинде гана кароого мүмкүнчүлүк берет (ЖПКнын 152-бер. 4-б.).

Сот атаандаштык процесстин жыйынтыгы боюнча **далилдерди баалайт**:

- сот далилдерге сот отурумунда жыйынды түрүндө иликтенген далилдерди калыс, ар тараптуу жана толук кароого негизделген ички ишеними боюнча, мыйзамды жетекчиликке алуу менен баа берет (ЖПКнын 76-бер.);
- сот берилген далилдердин ичинен иш үчүн мааниси бар, атап айтканда тиешелүүлүгү боюнча талаптарга ылайык далилдерди гана кабыл алат (ЖПКнын 86-бер.);
- иштин мыйзам боюнча белгилүү бир далилдөө каражаттары менен ырасталууга тийиш болгон, атап айтканда далилдердин жол берилүүчү принцибине жооп берген жагдайлар эч кандай башка далилдөө каражаттары менен ырасталышы мүмкүн эмес (ЖПКнын 69-бер.).

Сот соттук отурумга тараптардын келбей коюусун далилдөөдөн качуу катары баалоого укуктуу, ал процесстик мыйзамда бекитилген:

- эгерде, өздөрү жок кезде ишти териштирүү жөнүндө өтүнбөгөн тараптар сотко чакыруу боюнча келбесе, ал эми доогер ишти маңызы боюнча чечүүнү талап кылбаса, сот арызды кароосуз калтырат (ЖПКнын 222-бер. 6-б.);
- жогоруда аталган жагдайларда жоопкер маңызы боюнча ишти кароону талап кылса, доогер жок сот ишти кароого укуктуу (ЖПКнын 169-бер. 4-б.);
- талаптагыдай кабардар кылынган ишке катышуучу жактардын кимдир-бирөөсү соттук отурумга келбеген учурда, эгерде келбегендигинин себептери жөнүндө маалымат жок болсо же болбосо, келбегендигин себептерин жүйөлүү эмес болсо, сот ал адам жок ишти кароого укуктуу (ЖПКнын 169-бер.4-б.);
- ишке катышкан адамдын өкүлүнүн соттук отурумга келбей коюусу ишти кароого тоскоолдук болбойт.

3. Жарандык иштер боюнча сот өндүрүшүндөгү атаандаштыктын элементи катары ишке катышкан адамдардын ролу

3.1. Адвокат (өкүл) атаандаштык процессинин катышуучусу катары. Анын статусу, укугу жана милдеттери

КР Конституциясынын жоболоруна ылайык, ар бир адамга юридикалык квалификациялуу жардам алуу укугу кепилдендирилет.

Адвокаттар – укук жаатында жетиштүү атайын билимге ээ жана сотто иш жүргүзүү боюнча практикалык тажрыйбасы бар, алар үчүн башка адамдардын укуктарын, эркиндигин жана кызыкчылыктарын коргоо жана коргоого жардам көрсөтүү – бул кесиптик иши болгон адамдар, алар квалификациялуу укуктук жардам көрсөтүшөт. Ушуга байланыштуу, көп учурларда жарандардын соттогу өкүлү болуп адвокаттар болушат.

КР ЖПКде адвокат деп адвокаттык ишти жүргүзүү укугуна мыйзамда белгиленген тартипте лицензия алган жана Адвокатуранын мүчөсү болуп саналган Кыргыз Республикасынын жараны таанылат (ЖПКнын 2-бер.1-б.). Тийиштүү түрдө ордер

боюнча жарандык процессте иштеп жаткан адвокат ушул талаптарга шайкеш келүүгө тийиш.

Жарандык иштер боюнча адвокаттын кызмат көрсөтүүсү жазык иштер боюнча адвокаттар тарабынан көрсөтүлгөн кызматтардан олуттуу айырмачылыктага ээ. Экинчи учурда адвокат соттук процессте өз кардарын коргоо ролунда чыкса, биринчи учурда – ал ишеним кылган адамдын өкүлү болот жана бул процесстин башкы катышуучусу катары активдүү роль ойнойт. Бул айырмачылыктар укук мамилесинин спецификасы жана талаштардын өзгөчөлүктөрү менен шартталат.

Жарандар өз иштерин жеке өздөрү же өкүлдөрү аркылуу жүргүзүү укугу ЖПКнын 57-бер. бекитилген. Жарандын ишке жеке өзү катышуусу аны ушул иш боюнча өкүлгө ээ болуу укугунан ажыратпайт. Мында жаран жарандык процессте катышуунун үч формасынын бирин тандайт:

- ишти өзү алып баруу,
- ишти өкүл менен бирге алып баруу,
- процесске жеке өзү катышпастан, ишти өкүл аркылуу алып баруу.

Мында, процессте өкүл болуп адвокат гана эмес, ЖПКнын 59-бер. талаптарын канааттандырган башка адамдар дагы боло алышат.

Жарандык процессте өкүлчүлүктү ишке ашыруу укугуна ээ болгон субъектилердин ичинен, адвокаттарга бир нече себептерден улам өзгөчө талаптар коюлат: кесипкөйлүк жана компетентүүлүк, уюштуруу-укуктук жана процесстик статустар, берилген ыйгарым укуктардын көлөмү, өз милдеттерин аткарууга адеп-ахлактык жана психологиялык даярдануусу, кесиптик милдеттерин сапаттуу жана өз убагында аткарууга жоопкерчилик.

Жарандык сот өндүрүш процессинде ишеним кылган адамдын кызыкчылыктарын жактоо үчүн негиз болуп адвокат менен ишеним кылган адамдын ортосунда түзүлгөн ишеним кылган адамга же ал дайындаган адамга **юримдикалык жардам көрсөтүү жөнүндө макулдашуу** түзүлөт. Ишеним кылган адам адвокатка ишти кароо жана чечүүдө анын кызыкчылыктарын жактоо үчүн бардык зарыл иш-аракеттерди аткарууга ыйгарым укук берет, же болбосо айрым процесстик иш-аракеттерди гана аткарууну адвокатка тапшырат. Мисалы, ишеним кылган адам адвокатка конкреттүү инстанцияда, бир гана ишти алып барууга ыйгарым укук берүүгө же тескерисинче, мыйзамда каралган бардык укуктары адвокатка берүүгө укуктуу.

Адвокат менен ишеним кылган адамдын ортосундагы макулдашууга талаптар “Кыргыз Республикасынын адвокатурасы жана адвокаттык иш жөнүндө” Мыйзамдын 27-бер. баяндалган.

Юримдикалык жардам көрсөтүү жөнүндө макулдашуу юримдикалык жардам көрсөтүүгө ишеним кылган адам менен адвокаттын ишеним кылган адамдын өзүнүн же ал тарабынан дайындалган адамдын ортосунда жөнөкөй жазуу жүзүндө түзүлгөн жарандык-укуктук келишим болот.

Аталган Мыйзамдын 27-бер. 3-б. ылайык юримдикалык жардам көрсөтүү жөнүндө макулдашуунун олуттуу шарттары төмөнкүлөр болуп саналат:

1) тапшырманы аткарууну кабыл алган адвокатка (адвокаттарга), ошондой эле алардын адвокаттык уюмга таандыктуулугун көрсөтүү;

2) тапшырманын предмети;

3) көрсөтүлгөн юримдикалык жардам үчүн сыйакынын ишеним кылган адам тарабынан төлөнүү шарттары;

4) тапшырманын аткарылышы менен байланышкан адвокаттын (адвокаттардын) чыгымдарын компенсациялоонун тартиби жана өлчөмү;

5) тапшырманы аткарууга кабыл алган (кабыл алышкан) адвокаттын (адвокаттардын) жоопкерчилигинин өлчөмү жана мүнөзү.

Мындан тышкары, Мыйзамдын 27-бер. 5-б. юридикалык жардам берүү боюнча адвокаттын ыйгарым укуктары адвокат менен ишеним кылган адамдын ортосунда түзүлгөн макулдашуунун негизинде адвокаттык кабинет же болбосо адвокаттык уюм формасында адвокаттык ишти жүзөгө ашыруучу адвокат тарабынан берилген **тапшырма ордери** менен ырасталгандыгы каралган. Тапшырма ордеринин формасы Адвокатура тарабынан бекитилет. Башка учурларда адвокат ишеним каттын негизинде ишеним кылган адамдын атынан чыгат.

Ушуга байланыштуу, адвокат сотто өкүл катары чыгуу укугу ЖПКнын 62-бер. маңызы боюнча нотариалдык ырасталган ишеним кат менен, ошондой эле ордер менен тастыктала тургандыгын белгилеп кетүү зарыл. Ыйгарым укуктарды биринчидей дагы, экинчи учурдагыдай дагы тариздөө мүмкүн жана ал ишеним кылган адамдын артыкчылыктуу укугу болуп саналат. Ишеним кылган адам өзү чечет: анын адвокатынын ыйгарым укуктарын кандай тариздейт жана ага кандай ыйгарым укуктарды берет.

Бирок мында, айрым ыйгарым укуктарды адвокат өкүлдүк дайындаган жак берген ишеним катта **атайын эскертилген учурда гана аткарууга укуктуу** экендигин белгилеп кетүү керек (мисалы, доогер доодон баш тартуу, тараптар ортосунда жарашуу макулдашуусун түзүү, соттун чечимине даттанууга кол коюу, ж.б.).

Жарандык процессте тараптын өкүлү катары адвокаттын ыйгарым укуктары ЖПК менен жөнгө салынган. Бирок адвокат-өкүлдүн толук **укуктары менен милдеттери** “Кыргыз Республикасынын адвокатуранын жана адвокаттык иш жөнүндө” Мыйзамында жазылган.

Адвокаттын укуктары менен милдеттерин, ЖПК менен жогоруда аталган Мыйзамда, алардын аныктамаларынын маанисин салыштыруу төмөнкүдөй көрүнөт:

	ЖПК	“Адвокатура жөнүндө” Мыйзам
Укуктар	ЖПКнын 37-бер. 2-б. жалпы жоболор: 1) өкүлү болуп жаткан адамдын атынан жана анын тапшырмасы боюнча бардык процесстик иш-аракеттерди аткарат, тактап айтканда: 2) иштин материалдары менен таанышууга, алардан көчүрүп жазмаларды алууга, алардын көчүрмөсүн алуу; 3) четтетүүлөрдү билдирүү; 4) далилдерди келтирүү жана аларды изилдөөгө катышуу; 5) ишке катышуучу башка жактарга, күбөлөргө, эксперттерге жана адистерге суроо берүү;	Мыйзамдын 25-бер.1-б.: 1) ишеним кылган адамдын тапшыруусу боюнча тийиштүү маселелерди чечүү ыйгарым укугуна кирген бардык мамлекеттик органдарда, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында алардын өкүлдөрү катары чыгууга жана укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо; 2) юридикалык жардам көрсөтүү үчүн зарыл болгон маалыматтарды чогултууга, анын ичинде мамлекеттик органдардан, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынан, ошондой эле коомдук бирикмелерден жана башка уюмдардан маалыматтарды жана башка документтерди

6) өтүнүч билдирүү, анын ичинде далилдерди талап кылуу тууралуу ; 7) сотко оозеки жана жазуу жүзүндөгү түшүндүрмөлөрдү берүү; 8) сот процессинин жүрүшүндө келип чыгуучу бардык маселелер боюнча өзүнүн жүйөлөрүн келтирүү, ишке катышуучу башка жактардын өтүнмөлөрүнө жана жүйөлөрүнө каршы чыгуу; 9) сот актыларын даттануу; 10) ЖПКНЫНте берилген башка процесстик укуктарды пайдалануу. ЖПКНЫН 63-бер.2-б. – атайын ыйгарым укуктары, алар ишеним катта атайын эскертилүүгө тийиш: 1) доо арызына (арызга) же доо арызына (арызга) каршы пикирге кол коюу, аларды берүү; 2) доону камсыз кылуу жөнүндөгү арызга кол коюу; 3) ишти бейтарап сотко өткөрүп берүү; 4) иштин факты жүзүндөгү жагдайлары боюнча макулдашуу түзүү; 5) жаңыдан ачылган жагдайлар жана жаңы жагдайлар боюнча боюнча сот актыларын кайра кароо жөнүндө арызга кол коюу; 6) ишти аксакалдар сотуна өткөрүп берүү; 7) доо талаптарынан толук же бөлүгүндө баш тартуу; 8) доону толук же бөлүгүндө таануу; 9) доо талаптарын көбөйтүү же азайтуу; 10)доонун предметин жана негиздерин өзгөртүү; 11)жарашуу макулдашуусун түзүү;	суратып алууга. Көрсөтүлгөн органдар жана уюмдар Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте адвокатка ал сураткан документтерди же алардын күбөлөндүрүлгөн көчүрмөлөрүн адвокаттын суроо-талабы алынган күндөн тартып 14 жумушчу күндүн ичинде берүүгө милдеттүү; 3) конституциялык, жарандык жана административдик сот өндүрүшүндө, ошондой эле жазык сот өндүрүшүндө жана административдик укук бузуулар жөнүндө иштер боюнча өндүрүштө далил катары пайдаланылышы мүмкүн болгон фактылар жөнүндө маалыматтарды жыйноо; 4) күбөлөрдүн жазуу жүзүндөгү түшүндүрмөлөрүн алууга, жерин карап чыгуунун жеке протоколдорун түзүү; 5) жеке жактардын макулдугу боюнча документтерди же күбөлөндүрүлгөн көчүрмөлөрдү суратууга жана алуу; 6) тапшырманы аткаруу үчүн зарыл болгон документтер жана материалдар менен уюмдарда таанышуу; 7) атайын билимди талап кылган маселелер боюнча адистердин жазуу жүзүндөгү корутундуларын алуу; 8) кызмат адамдарынын кабылдоосунда өтүнүчтөрдү жана даттанууларды берүүгө жана мыйзамга ылайык алардан ошол өтүнүчтөр жана даттануулар боюнча жазуу жүзүндө жоопторду алуу; 9) мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын отурумдарында жана уюмдарда өздөрүнүн сунуштоолорун кароого катышууга жана алардын маани-мазмуну боюнча түшүнүк берүү; 10) иштин материалдарынан зарыл маалыматтарды жазып
---	---

	12)ыйгарым укуктарын башка жакка өткөрүп берүү (кайра ишенүү); 13)сот актысын даттануу; 14)даттануудан баш тартуу; 15)аткаруу барагын берүү. Жарандык сот өндүрүшүндө өкүлчүлүк кылган адвокаттын конкреттүү иш-аракеттери ишеним кылган адамдын процесстик статусу менен (жоопкер, доогер же үчүнчү жак) жана адвокат-өкүлгө берилген ыйгарым укуктарын көлөмү менен аныкталат.	алууга жана/же алардын көчүрмөлөрүн алуу, ж.б.
Милдеттер		Мыйзамдын 26-бер.: Ишеним кылган адамдардын укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо, корголуучунунун сот адилеттүүлүгүнө жетүүсүн камсыз кылуу үчүн мыйзам менен каралган баардык каражаттарды жана ыкмаларды пайдалануу.
Тыюу салуулар		Мыйзамдын 25-бер.2-б. – адвокат укуктуу эмес: 1) эгерде ал мурдатан эле мыйзамсыз мүнөзгө ээ болгон учурда, юридикалык жардам көрсөтүү үчүн кайрылган адамдан тапшырма алууга; 2) юридикалык жардам көрсөтүү үчүн ага кайрылган адамдан тапшырма алууга, эгерде ал: а) ишеним кылган адамга ушул иш боюнча юридикалык жардам көрсөтүп жаткан же мурда көрсөткөн болсо, анын кызыкчылыктары жардам сурап кайрылган адамдын кызыкчылыктарына карама-каршы келсе (тараптардын өз ара макулдашуусу боюнча ортомчу катары чыккан учурларды кошпогондо); б) ишеним кылган адам менен макулдашуунун предмети боюнча аталган адамдын кызыкчылыгынан

		айырмаланган өз алдынча кызыкчылыкка ээ болсо; в) ишке судья, прокурор, алгачкы териштирүү жүргүзгөн адам, тергөөчү, эксперт, адис, котормочу, күбө, жабыр тартуучу же калыс күбө, граждандык доогер же граждандык жоопкер катары катышса; г) аталган адамдын ишин териштирүүгө же кароого катышкан же катыша турган кызмат адамы менен туугандык жана үй-бүлөлүк мамиледе болсо; 3) адвокат ишеним кылган адамдын же корголуучунун өздөрү мурдатан билерине ынанган учурларды кошпогондо, иш боюнча ишеним артуучунун же корголуучунун эркине каршы көз карашты ээлөөгө; 4) ишеним кылган адамдын же корголуучунун макулдугусуз ага өзү тарабынан көрсөтүлгөн юридикалык жардамга байланыштуу ишеним кылган адам же корголуучу тарабынан билдирилген маалыматтарды ачыкка чыгарууга; 5) өзүнө алган коргоодон баш тартууга.
--	--	--

3.2. Адвокатты (өкүлдү) сот отурумуна катышууга даярдоо

А. Сотко доо коюу стадиясында адвокаттын катышуусу

Жеке же юридикалык жак адвокатка юридикалык жардам көрсөтүү үчүн кайрылганда, адвокат:

- кайрылган адам менен психологиялык байланышты түзүү;
- анын доо талаптарынын маңызын түшүнүү;
- квалификациялуу юридикалык жардам көрсөтүү зарыл.

Кардардын тапшырмаларынын мыйзамдуулугуна ынангандан кийин, адвокат сотто ишти жүргүзүүнү өзүнө алат жана соттук териштирүүгө даярдана баштайт, мында ишеним кылган адам менен баарлашууда анын ниетин жана талаптарын билет, иштин жагдайларын изилдейт, көйгөйгө укуктук баа берет, укуктук талашты чечүүгө мүмкүн болгон жолдорун ачат, сотто иш жүргүзүү тактикасын белгилейт, процесске кандай статуста (адвокат же өкүл катары) катышаарын аныктайт.

Ушул эле стадияда укуктук жардам көрсөтүү жөнүндө келишим таризделет, ордер же ишеним кат берилет.

Соттук териштирүүгө даярданууда адвокат-өкүл өзүнүн ишеним кылган адамына сотто ишти кароо тартибин, анын процесстик укуктарын жана милдеттерин түшүндүрүү, жүрүм-турум манерасы тууралуу, соттун жана ишке катышкан башка адамдардын суроолоруна жооп жана түшүндүрмө берүүдө кандай сүйлөө керектиги жөнүндө, жана кийим формасы жөнүндө кеңеш жана сунуштарды берүүсү зарыл.

Соттук териштирүүгө ишти даярдоо стадиясында адвокаттын ишинин өзгөчөлүгү болуп далилдерди чогултуу жана сунуштоо, ошондой эле иш боюнча укуктук позициясын түзүү саналат.

Сотко чейинки стадияда адвокат бардык процесстик документтерди сабаттуу түзүүгө, доо арызын берүүгө, ишке катышууга тартылууга тийиш адамдардын чөйрөсүн табууга, далилдерди талап кылып алуу тууралуу, доону камсыз кылуу же далилдерди камсыз кылуу тууралуу өтүнмө берүүгө, тактап айтканда ишти өз убагында чечүү үчүн зарыл болгон бардык иш-аракеттерди аткарууга тийиш.

Доо арызын даярдоодо жана сотко берүүдө адвокаттын биринчи кезектеги максаты болуп иш боюнча өндүрүш козгоого жана ишти андан ары кароого жетишүү саналат.

ЖПКнын 134 жана 135-бер. доо арызга болгон милдеттүү талаптардын тизмесин белгилейт. Доо арыздын тексти туура болууга, берилген талаптар фактылай жана ченемдүү негиздемени камтууга тийиш.

Адвокаттын формалдуу талаптарды сактоого болгон кайдыгер мамилеси терс процесстик кесепеттерге алып келиши ыктымал: доо арыздын мазмунуна коюлган талаптарды аткарбаган учурда ал кыймылсыз калтырылат. Эгерде адвокат сот тарабынан берилген мөөнөттө, ага байланыштуу доо арыз кыймылсыз калтырылган кемчиликтерди чететтпесе, доо арыз кайтарылат. Ушуга окшош адвокаттын кесипкөй эмес аракеттеринин натыйжасында ишеним кылган адам доонун мөөнөтүнүн эскириши тууралуу сөз болуп жатканда, өз кызыкчылыктарын соттук коргоого алууга тобокелчилик кылат.

Адвокат ЖПКнын 137 жана 138-бер. каралган доо арызды кабыл алуудан баш тартуу жана доо арызды кайтарууга алып келген жагдайларды дагы көңүлгө алуу тийиш. Доо арызды кабыл алуудан баш тартуунун укуктук кесепеттери - мындай баш тартуу арыздануучу ошол эле жоопкерге, ошол эле предмет жана ошол эле негиздер боюнча доо менен сотко кайра кайрылууга тоскоолдук пайда болушунда камтылган. Ошондуктан соттук чечимдин мыйзамсыз экендигине адвокат шек санабаса, ал жеке даттануу берүү аркылуу арызды кабыл алуудан баш тартуу жөнүндө судьянын аныктамасын өз учурунда даттанууга тийиш.

Мыйзамдын талаптары адвокат тарабынан сакталышы иш боюнча сотто өндүрүштү кыска мөөнөттө козгоого мүмкүнчүлүк берет жана иштин кыймылына тоскоолдуктардын пайда болушун алдын алат, демек, башынан баштап ишеним кылган адамдын кызыкчылыктарын эң жакшы жактайт.

Дагы бир маанилүү жагдай, аны адвокат **ишке катышкан адамдардын чөйрөсүн белгилөө** стадиясында чечүүгө тийиш. Ал үчүн тараптар ортосунда түзүлгөн укук мамилелерин талдоо, андан кийин укуктар менен милдеттердин конкреттүү алып жүрүүчүлөрүн белгилөө зарыл. ЖПКга ылайык, доогерди, ошондой эле жоопкерди алмаштырууга мүмкүн эмес, ага доогердин өтүнмөсү боюнча гана жол берилет.

Тийиштүү түрдө доогер менен жоопкерди туура эмес белгилөө доодон баш тартуу тууралуу сот тарабынан чечимди чыгарууга алып келет.

Б. Соттук териштирүүгө ишти даярдоо стадиясында адвокаттын катышуусу

Жарандык процесстеги маанилүү этаб болуп ишти соттук териштирүүгө даярдоо стадиясы саналат.

ЖПКнын 150-бер. 3-б. ылайык, соттук териштирүүгө даярдоо жарандык процесстин милдеттүү стадиясы болуп саналат жана тараптардын жана ишке катышуучу жактардын, алардын өкүлдөрүнүн катышуусу менен судья тарабынан жүргүзүлөт. Процесстин ушул стадиясынын өзгөчөлүктөрү Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун 2018-жылдын 30-мартындагы № 8¹ “Соттук териштирүүгө жарандык иштерди даярдоо жөнүндө” Пленумунун токтому менен дагы жөнгө салынат.

ЖПКнын 152-бер. ишти соттук териштирүүгө даярдоодо тараптар аракеттеринин чөйрөсүн белгилейт. Тийиштүү түрдө процесстин бул стадиясында адвокаттын иш-аракеттери ал кайсыл тарапты жактап жаткандыгына көз каранды.

Мында, ишти соттук териштирүүгө даярдоодо, **доогердин адвокат-өкүлү:**

- өз талаптарын ырастоого далилдерди сотко берет;
- соттун жардамсыз өз алдынча ала албай турган далилдерди талап кылуу жөнүндө өтүнүчтү билдирет;
- далилдердин көчүрмөсүн жоопкерге берет.

Жарандык процесстин аталган стадиясында **жоопкердин кызыкчылыктарын жактаган адвокат:**

- доогердин доо талаптарын жана бул талаптардын иш жүзүндөгү негиздерин тактайт;
- судья белгилеген мөөнөттө доого жазуу жүзүндөгү каршы пикирин берет, анын көчүрмөсүн доогерге жиберет;
- доогерге же анын өкүлүнө жана сотко доого тиешелүү каршы пикирин негиздеген далилдерди берет;
- соттун жардамысыз өз алдынча ала албай турган далилдерди талап кылуу жөнүндө өтүнүчтү билдирет.

Доо арызга жазуу жүзүндөгү каршы пикир берүү жоопкердин милдети эмес, укугу экендигин белгилеп кетүү керек. ЖПКнын 152-бер.4-б. ылайык жоопкердин доого жазуу жүзүндөгү каршы пикир бербегендиги ишти анда бар болгон далилдер боюнча кароого тоскоолдук кылбайт. Бирок, процесске жоопкердин адвокаты (өкүлү) катышса, анда сот тарабынан белгиленген мөөнөттө каршы пикир даярдоо зарыл болуп саналат. Каршы пикир жоопкердин позициясын так жана толук көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет жана ошону менен бирге соттун тыянагына таасир берет. Ушуга байланыштуу, соттор дагы, жоопкердин өкүлү дагы доону даярдоо менен доо талабына каршы пикир берүү процедурасына өзгөчө көңүл буруулары тийиш.

ЖПКнын 152-бер. 3- жана 4-б. жоопкердин каршы пикирине талаптарды камтыйт. Мында, каршы пикирде төмөнкүлөр көрсөтүлүүгө тийиш:

- 1) каршы пикир берилүүчү соттун аталышы;
- 2) жоопкердин, анын өкүлүнүн (эгерде каршы пикирди өкүл берсе) аталышы, дереги;
- 3) күбөнүн, сот отурумуна чакырылууга жатуучу башка жактардын аталышы, дереги;
- 4) жоопкердин доону моюнга алышы жана кайсы бөлүгүндө моюнга алышы;
- 5) доону моюнга албаган учурда доого каршы пикир негизделген далилдер;

¹ <http://sot.kg/post/o-podgotovke-grazhdanskikh-del-k-sudebnomu-razbiratelstvu>

6) эгерде иш боюнча бар болсо, кызыктар жактар;

7) каршы пикирге тиркелүүчү документтердин тизмеги.

Каршы пикир жоопкер же анын ыйгарым укуктуу өкүлү тарабынан кол коюлат. Эгерде каршы пикир сотко жоопкердин өкүлү тарабынан киргизилсе, анда ага өкүлдүн ыйгарым укуктарын тастыктаган документ тиркелүүгө тийиш.

Ушундай эле жоболор үчүнчү жактардын (өз алдынча талаптар, өз алдынча талаптарсыз, доогер тарапта, жоопкер тарапта) өкүлү катары адвокат катышкан учурларда колдонулат.

Сот отурумунун даярдоо этабы ишти маңызы боюнча кароо үчүн бардык зарыл болгон шарттардын бар же жок экендигин аныктоо үчүн арналган. Бул этаптын негизги милдети укуктук позицияны түзүү, карама каршы тараптардын позицияларын билүү жана далилдөө базасын түзүү болуп саналат.

Адвокаттын ишти жүргүзүүгө даярдоосунун акыркы этабы болуп **алдын ала сот отуруму** саналат, анын максаты соттук териштирүүгө ишти даярдоодо жасалган, тараптардын тескөөчү иш-аракеттерин процесстик бекемдөө, ишти туура кароого жана чечүү үчүн маанилүү жагдайларды аныктоо, иш боюнча жетиштүү далилдерди аныктоо болуп саналат. Алдын ала сот отурумун жүргүзүү маселелери ЖПКнын 154-бер. менен жөнгө салынат.

Алдын ала сот отурумунда адвокат-өкүлдөр далилдерди берүүгө, жүйөөлөрдү келтирүүгө, каршы тараптардын арыздарына жана жүйөөлөрүнө каршы пикир келтирүүгө, өтүнмө берүүгө укуктуу.

ЖПКнын 215, 216, 220, 222-беренелеринде каралган жагдайлар бар болгон учурда, тараптардын ой-пикирлерин эске алуу менен алдын ала сот отурумунда иш боюнча өндүрүш токтотулуп турат же токтотулат же арыз кароосуз калтырылат, ал жөнүндө жүйөлөнгөн аныктама чыгарылат. Бул маселелер сот тарабынан тараптардын жана алардын өкүлдөрүнүн өтүнмөсү боюнча, ошондой эле соттун демилгеси боюнча каралат.

Алдын ала сот отурумунда доонун же сотко кайрылуу мөөнөтүнүн эскиришин колдонуу жөнүндө маселелер каралат. Мында, сотко кайрылуу мөөнөтү же доонун эскирүү мөөнөтү жүйөлүү себептерсиз өткөрүп жиберилгендигинин фактысы тастыкталганда судья иш боюнча башка факты жүзүндөгү жагдайларды иликтөөсүз доодон баш тартуу жөнүндө чечим кабыл алат (ЖПКнын 154-бер. 6-б.).

Мындан тышкары, алдын ала сот отурумунда доону мойнуна алуу жөнүндө жоопкердин арызы каралашы мүмкүн: жоопкер доону мойнуна алган учурда сот иш боюнча башка факты жүзүндөгү жагдайларды иликтөөсүз доону канааттандыруу жөнүндө чечим кабыл алат (ЖПКнын 154-бер. 7-б.).

Алдын ала сот отурумунда ЖПКнын 154-бер. 9-б. ылайык протокол жүргүзүлөт, ал тараптардын (алардын өкүлдөрүнүн) бардык өтүнмөлөрүн жана арыздарын жазып алууну камсыз кылат.

Алдын ала сот отуруму аяктагандан кийин судья ишти даяр болду деп тааныганда аны сот отурумунда териштирүүгө дайындоо жөнүндө аныктама чыгарат, анда маңызы боюнча жарандык иш каралат жана чечилет (ЖПКнын 155-бер.).

В. Соттук териштирүү стадиясында адвокаттын катышуусу

Бул этапта адвокат-өкүлдүн ролу ачык-айкын көрүнөт. Так ушул жерде **далилдөө процесси** жүрөт, анын толуктугунан кийинки чечим көз каранды болот. Соттук териштирүүнүн негизинде атаандаштык жана тараптардын тең укуктуулук, ошондой эле далилдерди тикелей жана оозеки изилдөө принциби жатат.

Сот отурумунда процесстин катышуучуларынын келүүсүн текшерүү жана алардын процесстик укуктарын түшүндүрүү жүргүзүлөт. Кээде кардар каршы тарап жок кезде ишти угууга жетишүүгө умтулат, бул учурда сот анын гана позициясын угуп, жалгыз туура жана мыйзамдуу катары аны кабыл алат деп ката болжолдоп алат. Мында адвокат ишеним кылган адамга ЖПКнын 341-бер. жоболорун түшүндүрүшү керек, ага ылайык иш сот тарабынан сот отурумунун убактысы жана орду жөнүндө кабардар болбогон ишке катышуучу жактардын кимдир бирөөсү жокто каралса, соттук чечимди жокко чыгаруу үчүн негиз болуп саналат. Ошол эле убакытта адвокат ЖПКнын 169-бер. ылайык, сот жыйналышынын убактысы жана орду жөнүндө талаптагыдай кабардар кылынган ишке катышуучу жак же анын өкүлү келбеген жана сот алардын келбегендигин себептерин жүйөлүү эмес деп тааныган учурда, алардын катышуусуз ишти кароону соттон өтүнүүгө укуктуу.

Ишке катышкан жак соттук отурумда ишти териштирүү менен байланышкан маселелер боюнча жүйөлөнгөн өтүнүч берүүгө укуктуу, мисалы ишке тиешеси жок берилген жазуу жүзүндөгү жана буюм далилдерди процесстен алып салуу тууралуу; аудио- же видеожазуулар; жазуу жүзүндөгү жана буюм далилдерди, аудио- же видеожазууларды ишке тиркөө жөнүндө; далилдерди талап кылуу жөнүндө, ж.б. Өтүнүч ишке катышып жаткан башка жактардын ой-пикирлерин уккандан кийин сот тарабынан чечилет. Өтүнүчтү кароонун жыйынтыгы боюнча сот тарабынан жүйөлөгөн аныктама чыгарылат.

Төрагалык кылуучу доогерден өз талаптарын уланта тургандыгын, жоопкерден доогердин талаптарын мойнуна аларын же албасын жана тараптар ишти жарашуу макулдашуусу менен бүтүрүүнү кааларын же каалабасын билгенден кийин ишти маңызы боюнча кароо башталат. Адвокат ишеним кылган адамга доодон баш тартуунун, жоопкер тарабынан доону таануу жана жарашуу макулдашуусун түзүүнүн маанисин жана укуктук кесепеттерин түшүндүрүүгө тийиш.

Андан кийин сот ишке катышуучу башка жактардын түшүндүрмөлөрүн угат. Адвокат ишеним кылган адамды көрсөтмө берүүгө даярдоого тийиш, алар ишенимдүү жана иштин фактылай жагдайларына гана тиешелүү болушу керек, көрсөтмөдө керексиз чоо-жайлар менен кошумчаларды кошпой, ошондой эле эмоцианалдуу жана адепсиз сөздөрдү колдонбошу тийиш. Иш боюнча өзүнүн ишеним кылган адамынын позициясын айтып жана юридикалык маанилүү жагдайларга көңүл буруу менен түшүндүрмөнү адвокат – өкүл дагы бере алат.

Ишке катышкан адвокат, каршы тараптын позициясындагы карама каршылыктарын жана негизсиздигин белгилөө менен талаштын башка тарабына суроолорду берүүгө укуктуу. Судья ишке катышкан жактарга, анын ичинде адвокатка (ал ишке ордердин же ишеним каттын негизинде катышып жаткандыгынан көз каранды эмес) көрсөтмө берип жатканда, каалаган учурда суроолорду берүүгө укуктуу. Адвокат сот отурумунда түшүндүрмө берүүдөн баш тартууга укуктуу эмес.

Мындан кийин сот ишке катышып жаткан жактардын ой-пикирлерин эске алуу менен, далилдерди изилдөөнүн ырааттуулугун белгилейт. Далилдерди изилдөөнүн тартиби белгилегенден кийин, адвокат өзүнүн позициясын жана ага ишеним көрсөткөн адамдын талаптарынын негиздүүлүгүн тастыктоо үчүн далилдерди берүүнүн белгилүү бир ырааттуулугун тандоосу керек.

Далилдер менен иштөө адвокаттан процесс жаатындагы терең билимди гана эмес, ал тандап алган укуктук позициясынын негиздүүлүгүн, бар болгон далилдердин жардамы

менен сотту ынандыра билүүнү дагы талап кылат. Мындан тышкары, процесстин экинчи тарабынын далилдерин бейтарапташтырууну билүү жоопкерди коргоонун жана доогердин кызыкчылыктарын жактоонун натыйжалуу ыкмаларынын бири болуп саналат.

Жарандык процессте адвокат-өкүлдүн ишинин негизинде ЖПКнын 65-бер. жатат, анда тараптар өз талаптарынын же каршы пикирлеринин негизи катары шилтеме кылган жагдайларды далилдөөгө тийиш экендигин белгилейт. Эгерде кызыкдар болгон адам зарыл болгон далилдерди өз алдынча камсыз кыла албаса, ал далилдерди алууга көмөк көрсөтүү жөнүндө сотко өнүнч менен кайрылууга укуктуу. Мында, ***сот иш боюнча кандайдыр бир далилдерди берүүнү тараптардан талап кылбайт жана сунуштабайт.*** Дал ушундай, 2017-жылдагы ЖПКте каралган далилдөө тартибинде олуттуу айырмачылык бар.

ЖПКнын 70-бер. процесс үчүн дагы бир маанилүү далилдөө жобо каралган, ага ылайык тарап башка тарап талашпаган фактыларды далилдөөгө тийиш эмес.

Адвокатка сот тарабынан далилдерди изилдөөгө катышуу боюнча бир нече укуктар берилген. Мында, адвокат күбөлөргө, адистерге жана эксперттерге суроо берүүгө, жазуу жүзүндөгү жана буюм далилдерди изилдөөгө катышууга, ал же бул жагдайларга соттун көңүлүн бурууга укуктуу. Далилдерди изилдөө алар менен таанышуу, аларды талдоо, айрым далилдер ортосундагы байланышты аныктоо, ошондой эле алардын тиешелүүлүгүн, жетимдүүлүгүн, тактыгын жана жетиштүүлүгүн баалоону болжолдойт. Сотко түздөн түз угуунун алдында кошумча материалдар берилген учурда, документтер адвокат тарабынан кылдат изилденүүгө жана аны кардары менен соттук отурум башталганга чейин зарыл учурда кардардан түшүндүрмө алуу жана мурда иштелип чыккан позицияны мүмкүн коррекциялоо үчүн талкуланууга тийиш.

Г. Соттук жарыш сөзгө адвокаттын катышуусу

Бардык далилдерди изилдеп чыккандан кийин жана кошумча түшүндүрмөлөр жана иштин материалдарына башка кошумчалар менен чыгып сүйлөөнү каалоо жөнүндө ишке катышкан жактардан, алардын өкүлдөрүнөн арыздар жок болгондо, сот соттук териштирүүнүн акыркы этабына – соттук жарыш сөзгө өтөт.

Соттук жарыш сөздөр ишке катышкан жактардын жана алардын өкүлдөрүнүн чыгып сүйлөгөн сөздөрүнөн турат. Соттук жарыш сөздөрдө биринчи болуп доoger жана анын өкүлү, андан кийин жоопкер жана анын өкүлү сүйлөйт.

Адвокат өз сөзүндө иш боюнча ишеним кылган адам менен макулдашылган укуктук позицияны дагы бир жолу сотко жеткирүүгө, сот тарабынан изилденген далилдерди дагы бир жолу талдап жана баалап, анын ой-пикири боюнча иштин кайсыл жагдайлары далилденгендигин, ал эми кайсыл жагдайлар тастыктоо таппагандыгын көрсөтүүгө тийиш.

Ишке катышуучу жактардын жана алардын өкүлдөрүнүн баары сүйлөп бүткөндөн кийин, алар өздөрүнүн талаптарын жана каршы пикирлеринин негиздүүлүгүнө акыркы ишенимдүү жүйөлөрдү жарыш сөздө көрсөтүү үчүн айтылган сөздөргө байланыштуу репликалар менен кайтадан чыгып сүйлөй алышат. Репликаны сүйлөөдөн баш тартпоо керек, себеби эң акыркы айтылган сөздөр жакшы эстелип калат.

3.3. 2017-жылдагы ЖПКнын көз карашы менен жарандык процеске прокурордун катышуусунун өзгөчөлүктөрү

Жарандык процесске прокурордун катышуусу үчүн негиз мыйзам менен белгиленген жана соттун ыктыярына жана ишке катышкан жактардын каалоосунан көз каранды эмес.

Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун 2018-жылдын 30-мартындагы “Жарандык иштерди соттук териштирүүгө даярдоо жөнүндө” Пленумунун токтомунун 5.3-пунктунда прокурор ишке катышкан жак болуп саналгандыгы белгиленген (ЖПКнын 36-бер.). Мында прокурор, мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары сыяктуу эле иш боюнча **материалдык-укуктук кызыкчылыгы жок, анын натыйжасына процесстик кызыкчылыгы гана бар** (ЖПКнын 48, 49-беренелери).

ЖПКнын 48-бер. ылайык прокурор башка жактардын же чөйрөсү аныкталбаган жактардын укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзам менен корголуучу кызыкчылыктарын коргоо үчүн сотко билдирүү менен кайрылууга укуктуу. Мындан тышкары, прокурор жарандардын укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзам менен корголуучу кызыкчылыктарын, мамлекеттик жана коомдук кызыкчылыктарды коргоо талап кылса, сотто каралып жаткан ишке кошулат.

Жарандын укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзам менен корголуучу кызыкчылыктарын коргоо боюнча билдирүүнү прокурор ошол кызыкдар **жактын өтүнүчү боюнча гана**, эгерде ошол жаран өзү жүйөлүү себептер менен сотко кайрыла албаса гана (ден соолугуна, жаш курагына жана башка себептер боюнча) **берет**. Аракетке жарамсыз жарандардын кызыкчылыктарын коргоо боюнча арызды прокурор кызыкдар жактын өтүнүчү болгон-болбогондугуна карабастан берет.

Прокурор мыйзамда каралган учурларда процесске кирет, анын ичинде төмөнкү иштер боюнча:

- ата-энелик укуктарынан ажыратуу жөнүндө, ата-энелик укуктарын калыбына келтирүү жөнүндө, ата-энелик укуктарын чектөө тууралуу (Үй-бүлө кодексинин 75, 77, 78-бер.);
- баланы асырап алуу жөнүндө же асырап алууну жокко чыгаруу (ЖПКнын 272, 274-бер.);
- камкорчуну (көзөмөлчүнү) дайындоо жөнүндө, камкорчуну (көзөмөлчүнү) өзүнүн милдеттерин аткаруудан бошотуу же четтетүү жөнүндө (ЖПКнын 277, 279-бер.);
- баланы жатак мекемеге жөнөтүү же баланы жатак мекемеге жөнөтүү жөнүндө чечимди кайра кароо жөнүндө (ЖПКнын 281, 284-бер.);
- жаранды аракетке жөндөмдүүлүгү чектелген же аракетке жөндөмсүз деп таануу жөнүндө (ЖПКнын 294-бер.);
- жаранды психиатриялык стационарга мажбурлоо тартибинде жаткыруу жөнүндө (ЖПКнын 317-бер.).

Ошондой эле ишке катышып жаткан жактар сыяктуу эле, **прокурор төмөнкү укуктарга ээ:**

- иштин материалдары менен таанышууга;
- алардан көчүрүп жазмаларды алууга;
- көчүрмөсүн алууга;
- четтетүүлөрдү билдирүүгө;
- далилдерди келтирүүгө жана аларды изилдөөгө катышууга;
- ишке катышуучу башка жактарга, күбөлөргө, эксперттерге жана адистерге суроо берүүгө;

- өтүнүч билдирүүгө, анын ичинде ЖПКде каралган учурларда, далилдерди талап кылуу тууралуу;
- сотко оозеки жана жазуу жүзүндөгү түшүндүрмөлөрдү берүүгө;
- сот процессинин жүрүшүндө келип чыгуучу бардык маселелер боюнча өзүнүн жүйөлөрүн келтирүүгө, ишке катышуучу башка жактардын өтүнмөлөрүнө жана жүйөлөрүнө каршы чыгууга;
- сот актыларын даттанууга;
- ЖПК менен берилген башка процесстик укуктарды колдонууга (жарашуу макулдашуусун түзүү укугунан башка).

Прокурор, процесстин башка катышуучулары катары ЖПК менен белгиленген процесстик милдеттерди аткарууга милдеттүү.

4. Жарандык процесстеги атаандаштыктын элементи катары соттук актыларды даттануу

4.1. Соттук актыларды апелляциялык даттануу

Ишеним кылган адамдын кызыкчылыктарына жооп бербеген иш боюнча чыгарылган чечимди, адвокат – өкүл ишеним кылган адамдын макулдугу менен жогорку инстанцияга даттанууга укуктуу.

Адвокат-өкүл жарандык иш боюнча соттун мыйзамсыз жана негизсиз чечимдерин жана аныктамаларын мыйзамдуу күчүнө киришине жол бербөөгө тийиш.

Соттук чечимдерди даттануу процессинде адвокаттын негизги ролу **даттануу үчүн негиздерди текшерүү**, даттанууну сабаттуу түзүүдө жатат. Ал үчүн адвокат:

- иштин материалдарын, соттук отурумдун протоколдорун изилдөөгө;
- сот тарабынан материалдык жана процесстик укуктардын ченеми туура колдонулгандыгын, иштин жагдайлары толук иликтенилишин билүүгө;
- иш боюнча өз позициясын негиздөө катары берилген тараптардын жүйөлөрү менен далилдерин, алар боюнча сот тарабынан берилген бааны салыштырууга;
- иштин фактылай жагдайларына жана алардын укуктук интерпретациясына карата соттун жүйөлөрүнө талдоо жүргүзүүгө, ж.б. тийиш.

Биринчи инстанциянын бардык сотторунун чечимдерине, тараптар жана ишке катышкан башка жактар апелляциялык даттануу бере алышат. Апелляциялык даттануу соттун чечими кабыл алынган күндөн баштап бир айдын аралыгында, чечим кабыл алган сот аркылуу берилет.

Апелляциялык даттануунун мазмуну ЖПКнын 325-бер. менен аныкталат. Даттануу процесстик документ катары даттануу даректелген соттун аталышын, даттанууну берген жактын аталышы, анын жашаган же жайгашкан жери, даттанылып жаткан чечим, даттанууну берген жактын талаптары жана соттун чечимин туура эмес деп ал эсептеп жаткан негиздөөлөр, даттанууга тиркелген документтердин тизмегин камтууга тийиш.

Иштин фактылай жагдайлары менен материалдардын негизинде даттанууда сот адилеттигинин актысы катары соттук чечимге баа берилет, анын мыйзамдуулугу менен негиздүүлүгү жөнүндө жүйөлөр билдирилет. Мында, адамдын талаптары ачык жана так, жүйөлөнгөн, мыйзамдуу жана негиздүү болууга тийиш. Апелляциялык даттануу берүү үчүн чыгарылган чечимдин мыйзамсыз жана негизсиздиги, жарандык иш боюнча

сот адилеттегин жүргүзүүдө материалдык жана процесстик укуктун ченемдерин бузуу же туура эмес колдонулушу негиз болуп саналат.

Апелляциялык өндүрүштүн өзгөчөлүгү, апелляциялык инстанциянын соту биринчи инстанциядагы сотто өндүрүштүн эрежелери боюнча ишти кароодо жаңы фактыларды аныктоого жана жаңы далилдерди иликтөөгө укуктуу. Адвокат биринчи инстанциядагы сотто кароо предмети болбогон жаңы талаптар апелляциялык инстанциянын соту тарабынан кабыл алынбайт жана каралбайт. Мындан тышкары, апелляциялык инстанциядагы сотто бир нече доо талаптарын бириктирүү же бөлүү жөнүндө, предметти же доонун негизин өзгөртүү, доо талаптарынын өлчөмүн көбөйтүү тууралуу, каршы доо берүү жөнүндө эрежелер колдонулбайт. Апелляциялык инстанциядагы сот даттанууда же сунуштамада жана аларга карыш пикирлерде баяндалган жүйөлөрдүн чегинде ишти карайт.

Адвокат-өкүл апелляциялык инстанцияда биринчи инстанциядагы сотто ишти кароодогудай эле иш алып барат.

Адвокат соттун чечиминен өзүнчө биринчи инстанциядагы соттун аныктамасын апелляциялык инстанциядагы сотто даттанууга укуктуу, эгерде ал ЖПКте каралса. Жекече даттануу биринчи инстанциядагы соттун аныктамасы чыгарылган күндөн баштап он күндүн аралыгында берилет.

4.2. Соттук актыларды кассациялык даттануу

Мыйзамдуу күчүнө кирген соттук актылар ишеним кылган адамдын макулдугу менен адвокат тарабынан кассациялык инстанциядагы сотко – КР Жогорку сотуна – иш мурда апелляциялык даттануунун предмети болгон шартта, апелляциялык инстанциядагы соттун актысы чыгарылган күндөн баштап үч айдын ичинде берилиши мүмкүн.

Адвокат кассациялык инстанцияга кайрылганда, иштин жыйынтыгына таасир берген материалдык жана процесстик укуктун ченемдери олуттуу бузулганда, жана аларды четтеттүүсүз бузулган укуктарды, эркиндикти жана мыйзамдуу кызыкчылыктарды, ошондой эле корголуучу коомдук кызыкчылыктарды калыбына келтирүү жана коргоо мүмкүн эмес болгон учурлар кассациялык тартипте соттук актыларды жокко чыгаруу же өзгөртүү үчүн негиз болуп санала тургандыгын эске алууга тийиш.

Даттануу берүү бузууларды табуу боюнча адвокат –өкүлдүн иши менен коштолот, бузуулар бар болгон учурда кассациялык даттануу берилет. Даттануунун мазмуну ЖПК 354-бер. талаптарына ылайык болууга жана мурда ишти караган соттор тарабынан кайсыл укуктук ченемдер бузулгандыгын так белгилөөгө тийиш.

Төмөндө салыштыруу таблицасы берилет, анда соттук актыларды апелляциялык жана кассациялык даттанууларынын окшоштуктары менен айырмачылыктарын ачууга болот.

Соттук актыларды даттануунун апелляциялык жана кассациялык тартиби

	Апелляция	Кассация
--	------------------	-----------------

Даттанылуучу актылар	Биринчи инстанциядагы соттордун мыйзамдуу күчүнө кирбеген актыларын апелляциялык тартипте даттанууга болот. Биринчи инстанциядагы соттун аныктамасын ЖПК каралган учурларда гана соттун чечиминен өзүнчө даттанууга болот. Биринчи инстанциядагы соттун калган аныктамалары даттанылбайт, бирок бул аныктамаларга каршы каршылыктар соттун чечимине апелляциялык даттанууга киргизилиши мүмкүн.	Биринчи жана апелляциялык инстанциялардагы соттордун мыйзамдуу күчүнө кирген актылары кассациялык тартипте кайра каралышы мүмкүн. Биринчи инстанциядагы соттордун мыйзамдуу күчүнө кирген, апелляциялык тартипте даттанылбаган актылары кассациялык тартипте кайра каралбайт. Акыркы сот актысынан мурдагы аныктамалар, эгерде мындай аныктамаларга даттануу ЖПКте каралса, кассациялык инстанциядагы соттун кароосунун предмети боло алат.
Даттануу укугу	Апелляциялык даттануу (сунуштама) берүүгө укуктуу: 1) тараптар жана ишке катышуучу башка жактар; 2) прокурор - Баланын укуктарын бузуучу чечим кабыл алынган иштер боюнча прокурордун арыздары боюнча козголгон же прокурордун катышуусу менен каралган иштер боюнча, ошондой эле сот тарабынан мамлекеттик же коомдук кызыкчылыктарды бузган чечим кабыл алынган учурда; 3) ишке катышууга тартылбаган, бирок укуктарына жана милдеттерине карата сот чечим кабыл алган жактар.	Кассациялык даттануу (сунуштама) берүүгө укуктуу: 1) тараптар жана ишке катышуучу башка жактар; 2) прокурор - өзүнүн катышуусу менен каралган иштер боюнча.
Даттануу берүүн	Чечимди чыгарган биринчи инстанциядагы сот аркылуу.	Чечимди чыгарган биринчи инстанциядагы сот аркылуу.
Даттануу мөөнөтү	Сот чечим чыгаргандан кийин отуз күндүн ичинде, эгерде мыйзамда башка мөөнөттөр каралбаса	Апелляциялык инстанциядагы сот актысы чыгарылган күндөн баштап үч айдын ичинде, эгерде мыйзамда башкача каралбаса; айлык мөөнөттө – талаштын маңызы боюнча эмес кабыл алынган апелляциялык инстанциядагы сот актысына даттануу берилгенде.

Даттануу мөөнөтүн калыбына келтирүү	Апелляциялык даттануу (сунуштама) берүүгө процесстик мөөнөт апелляциялык инстанциядагы сот тарабынан ЖПК <u>127-бер.</u> ылайык калыбына келтирилиши мүмкүн. Апелляциялык даттануу (сунуштама) берүүнүн процесстик мөөнөтүн калыбына келтирүү жөнүндө өтүнүч сот чечим чыгарган күндөн тартып үч айдан кечиктирилбестен берилиши мүмкүн. Өткөрүп жиберилген мөөнөттү калыбына келтирүү жөнүндө апелляциялык инстанциядагы соттун тиешелүү соттук коллегиясынын апелляциялык даттанууну (сунуштаманы) кароонун натыйжалары боюнча кабыл алган сот актысында көрсөтүлөт. Өткөрүп жиберилген мөөнөттү калыбына келтирүүдөн баш тартуу жөнүндө соттук коллегия аныктама чыгарат, ал кассация тартибинде даттанылышы мүмкүн. Бул учурда иш биринчи инстанциядагы сотко кайтарып берилүүгө тийиш.	Пропущенный процессуальный срок на подачу кассационной жалобы (представления) может быть восстановлен судом кассационной инстанции в соответствии со ст. 127 ГПК. Кассациялык даттануу (сунуштама) берүүнүн өткөрүп жиберилген процесстик мөөнөтү ЖПК <u>127-бер.</u> ылайык кассациялык инстанциядагы сот тарабынан калыбына келтирилиши мүмкүн. Кассациялык даттанууну (сунуштаманы) кароонун натыйжалары боюнча кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун тиешелүү соттук коллегиясынын сот актысында өткөрүп жиберилген мөөнөттү калыбына келтирүү тууралуу көрсөтүлөт. Өткөрүп жиберилген мөөнөттү калыбына келтирүүдөн баш тартылган учурда кайра кайтарылууга тийиш
Ишти кароонун	Апелляциялык инстанциядагы сотко иш келип түшкөн күндөн тартып эки айдан кеч эмес.	Жогорку сотко иш келип түшкөн күндөн тартып эки айлык мөөнөттө.

Даттанууну кайра кайтаруу	Апелляциялык даттануу (сунуштама) даттанууну (сунуштаманы) берген жакка сот тарабынан төмөнкүдөй учурларда кайра кайтарылат: 1) даттануу мөөнөтүнүн өтүп кетишинде жана даттануу мөөнөтүн калыбына келтирүү жөнүндө өтүнүч болбогондо; 2) эгерде апелляциялык даттануу (сунуштама) ЖПК 325-бер. 3-бөлүгүнүн талаптарын бузуу менен берилсе; 3) эгерде ишке катышуучу жактарга даттануунун (сунуштаманын) жана ага тиркелген документтердин көчүрмөлөрү жиберилгендигинин далилдери тиркелбесе. 4) эгерде даттанууга мамлекеттик алымдын төлөнгөндүгүнүн далилдери тиркелбесе. Апелляциялык инстанциядагы сот апелляциялык даттанууну (сунуштаманы) кайра кайтаруу жөнүндө жүйөлөнгөн аныктама чыгарат жана ал сотко келип түшкөн учурдан баштап үч күндүк мөөнөттө чыгарылууга тийиш жана даттануу (сунуштама) берген жакка даттанууга тиркелген бардык документтери менен кошо тапшырылууга же жиберилүүгө тийиш. Эгерде даттануу (сунуштама) берген жак өзү жол берген бузууларды жойсо, апелляциялык даттанууга мөөнөттөр сакталган шартта, апелляциялык даттанууну (сунуштаманы) кайра кайтаруу жөнүндө аныктама аталган жактын ошол эле иш боюнча даттануу (сунуштама) менен кайталап кайрылуусуна тоскоолдук кылбайт.	Кассациялык даттануу (сунуштама) аны берген жакка кассациялык инстанциядагы сот тарабынан төмөнкү негиздер боюнча кайра кайтарылат: 1) эгерде даттануу (сунуштама) ЖПК <u>354-бер.</u> 3-бөлүгүн бузуу менен берилсе; 2) эгерде даттануу (сунуштама) кассациялык даттануу үчүн белгиленген мөөнөт өткөндөн кийин берилсе жана өткөрүп жиберилген мөөнөттү калыбына келтирүү жөнүндө өтүнүчтү камтыбаса; 3) эгерде даттанууда (сунуштамада) материалдык укуктун ченемдерин туура эмес колдонуу же процесстик укукту олуттуу бузуу эмнеде тургандыгы көрсөтүлбөсө; 4) эгерде иш апелляциялык инстанциядагы соттун кароосунун предмети болбосо; 5) эгерде даттанууга мамлекеттик алымдын төлөнгөндүгүнүн далилдери тиркелбесе Жогоруда аталган жагдайларды жойгондон кийин кассациялык даттануу (сунуштама) берген жак кассациялык даттанууга белгиленген мөөнөттүн чегинде даттануу (сунуштама) менен кайрадан кайрылууга укуктуу. Кассациялык даттанууну (сунуштаманы) кайра кайтаруу жөнүндө аныктама иш Кыргыз Республикасынын Жогорку сотуна келип түшкөн күндөн баштап жети күндөн кечиктирилбестен кассациялык инстанциядагы сот тарабынан чыгарылат жана кассациялык даттануу (сунуштама) берген жакка даттанууга (сунуштамага) тиркелген бардык документтери менен тапшырылат же жиберилет.
---	--	---

Даттануудан жана анын кесепеттеринен баш тартуу	Апелляциялык даттанууну (сунуштаманы) берген адам соттун чечими чыгарылганга чейин андан баш тартууга укуктуу. Жогору турган прокурор соттун чечим чыгарылганга чейин сунуштаманы кайра чакыртууга укуктуу. Даттануудан (сунуштамадан) баш тартылганда же сунуштама кайра чакыртылганда сот даттануудан (сунуштамадан) баш тартуунун же сунуштаманы кайра чакыртуунун натыйжаларын түшүндүрөт жана апелляциялык өндүрүштү токтотуу жөнүндө аныктама чыгарат. Эгерде сот апелляциялык даттануудан (сунуштамадан) баш тартылган же сунуштама кайра чакыртылган учурда башка жактын даттануусуна (сунуштамасына) байланыштуу өндүрүштү токтото албаса, баш тартуу же кайра чакыртып алуу билдирилген апелляциялык даттануу (сунуштама) боюнча өндүрүштү гана токтотуу тууралуу аныктама чыгарат. Бул учурда апелляциялык өндүрүш башка даттануу (сунуштама) боюнча улантылат. Апелляциялык даттануудан (сунуштамадан) баш тартууда же апелляциялык сунуштаманы кайра чакыртып алууда, сот актысына апелляциялык тартипте ушул эле жактын кайталап даттануусуна жол берилбейт.	Кассациялык даттануу (сунуштама) берген жак даттануу (сунуштама) боюнча чечим чыгарылганга чейин андан баш тартууга укуктуу. Прокурор киргизген сунуштама жогору турган прокурор тарабынан чакыртып алынышы мүмкүн. Кассациялык даттануудан (сунуштамадан) баш тартылганда же сунуштама чакыртып алынганда, кассациялык инстанциядагы сот даттануудан (сунуштамадан) баш тартуунун же сунуштаманы чакыртып алуунун натыйжаларын түшүндүрөт жана иш боюнча кассациялык өндүрүштү токтотуу жөнүндө аныктама чыгарат. Эгерде кассациялык даттануудан (сунуштамадан) баш тартылган же кассациялык сунуштама чакыртып алынганда сот башка жактын кассациялык даттануусуна (сунуштамасына) байланыштуу өндүрүштү токтото албаса, баш тартуу же чакыртып алуу билдирилген кассациялык даттануу (сунуштама) боюнча өндүрүштү гана токтотуу тууралуу аныктама чыгарылат. Бул учурда кассациялык өндүрүш башка даттануу (сунуштама) боюнча улантылат. Кассациялык даттануудан (сунуштамадан) баш тартылган же кассациялык сунуштама чакыртып алынган учурда, сот актысына ошол эле жактын кассациялык тартипте кайталап даттануу беришине жол берилбейт.
Ишти өндүрүшкө алуу	Иш апелляциялык инстанцияга келип түшкөн күндөн баштап жети күндөн кечиктирилбестен судья-баяндамачы апелляциялык даттанууну (сунуштаманы) кабыл алуу жана ишти соттук териштирүүгө дайындоо жөнүндө аныктаманы чыгарат, анда ишти кароонун датасы жана убактысы көрсөтүлөт.	Кассациялык даттанууну (сунуштаманы) кабыл алуу жана ишти соттук териштирүүгө дайындоо жөнүндө аныктаманы кассациялык инстанциядагы сот иш Кыргыз Республикасынын Жогорку сотуна келип түшкөн күндөн баштап жети күндөн кечиктирбестен чыгарат.

Ишке катышуучу жактардын келбей калуусунун кесепеттери	Ишти кароонун убактысы жана орду жөнүндө кабарланбаган жактардын бири сот жыйналышына келбей калган учурда сот ишти кароону кийинкиге калтырат. Ишти кароонун убактысы жана орду жөнүндө талаптагыдай түрдө кабарланган ишке катышуучу жактардын келбегендиги ишти териштирүүгө тоскоолдук кылбайт. Эгерде ишке катышуучу жактар сот жыйналышынын убактысы жана орду жөнүндө талаптагыдай түрдө кабарланса, сот алардын келбей калуусунун жүйөлүү экендиги тууралуу корутундуга келсе, сот ишти териштирүүнү кийинкиге калтырышы мүмкүн.	Ишти кароонун убактысы жана орду жөнүндө кабарланбаган жактардын бири сот жыйналышына келбей калган учурда сот ишти кароону кийинкиге калтырат. Ишти кароонун күнү, убактысы жана орду жөнүндө талаптагыдай түрдө кабарланган ишке катышуучу жактардын кассациялык инстанциядагы соттун жыйналышына келбегендиги ишти териштирүүгө тоскоол болбойт. Эгерде кассациялык инстанциядагы соттун пикири боюнча процесстин катышуучусунун келүүсү талап кылынса, ишти кароо кийинкиге калтырылышы мүмкүн.
Ишти кароо тартибинин өзгөчөлүктөрү	Сот тараптардын түшүндүрүүсүн угуп, зарыл болгондо иштеги далилдерди жарыялайт жана жаңыдан берилген далилдерди иликтейт. Тараптар күбөлөрдү чакыруу жана суракка алуу жөнүндө, башка далилдерди талап кылуу жөнүндө өтүнүч билдирүүгө укуктуу. Сот апелляциялык чечимди же аныктаманы кабыл алганда өзүнүн актысында апелляциялык инстанциядагы соттун жыйналышына чакыртылбаган, бирок биринчи инстанциялык сотто суралган жактардын сотто жарыя кылынган көрсөтүүлөрүнө шилтеме кылууга укуктуу. Эгерде бул көрсөтүүлөрдү тараптар талашса, аларды берген жактар апелляциялык инстанциядагы сотто суракка алынууга тийиш. Далилдер иликтенгенден кийин төрагалык кылуучу ишке катышуучу жактардан соттук териштирүүнү толуктоо боюнча өтүнүчтөрү тууралуу сурайт. Сот бул өтүнүчтөрдү чечет жана соттук жарыш сөзгө өтөт.	Кассациялык даттанууну (сунуштаманы) кароо ЖПКнын 40 - главада каралган алып салуулар жана толуктоолор менен апелляциялык инстанциядагы эрежелер боюнча жүргүзүлөт. Кассациялык инстанциядагы сотто ишти кароодо, эгерде сот тарабынан башкача тартип каралбаса, иш боюнча баяндама менен судья-баяндамачы, андан кийин даттануу (сунуштама) берген жактар жана ишке катышуучу башка жактар сөз сүйлөйт. Андан кийин сот сот актысын кабыл алуу үчүн кеңешүү бөлмөсүнө кетет.

Ишти кароонун чектери	Сот биринчи инстанциядагы соттун чечиминин мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн апелляциялык даттануунун (сунуштаманын) чегинде текшерет. Бул учурда апелляциялык инстанция даттануунун (сунуштаманын) укуктук жүйөлөрүнө байланбайт. Апелляциялык инстанциядагы сот жаңы фактыларды аныктоого жана жаңы далилдерди иликтөөгө, иштин материалдарындагы бар болгон далилдерге жаңы баа берүүгө укуктуу. Апелляциялык инстанциядагы сотто доонун предметин өзгөртүүгө, доо талаптарынын өлчөмүн көбөйтүүгө, доонун негиздерин өзгөртүүгө, ошондой эле тосмо доону берүүгө жол берилбейт.	С сот иште бар болгон материалдар боюнча даттануунун (сунуштаманын) далилдеринин чегинде биринчи жана апелляциялык инстанциядагы соттордун материалдык жана процесстик укуктун нормаларын колдонуусунун тууралыгын текшерет. Кассациялык инстанциядагы сот кассациялык даттануунун (сунуштаманын) укуктук негиздерине байланбайт.
Соттун чечиминин аткарылышы	Биринчи инстанциядагы соттун чечимине даттануу мөөнөтү калыбына келтирилген учурда апелляциялык инстанция соттун чечимин аткарууну апелляциялык даттануу (сунуштама) чечилгенге чейин токтотуп турууга укуктуу.	Кассациялык инстанциядагы сот даттануу (сунуштама) берген адамдын арызы боюнча кассациялык даттануу чечилгенге чейин соттук актыларды аткарууну токтотуп турууга укуктуу.
Доону камсыз кылуу	Ишке катышуучу жактардын арызы боюнча апелляциялык инстанциядагы сот ЖПК 14-главасында белгиленген эрежелер боюнча доону камсыз кылуу үчүн чараларды көрө алат.	-

Соттук коллегиянын ыйгарым укуктары	Апелляциялык инстанциядагы сот төмөнкүлөргө укуктуу: 1) биринчи инстанциядагы соттун чечимин өзгөртүүсүз, ал эми даттанууну (сунуштаманы) канааттандырбастан калтырууга; 2) биринчи инстанциядагы соттун чечимин толук же айрым бөлүгүндө өзгөртүүгө же аны толук же айрым бөлүгүндө жокко чыгарууга жана жаңы чечим чыгарууга; 3) биринчи инстанциядагы соттун чечимин толук же айрым бөлүгүндө жокко чыгарууга жана иш боюнча өндүрүштү токтотууга же болбосо арызды карабастан калтырууга. 4) биринчи инстанциядагы соттун чечимин жокко чыгарууга жана ишти соттун ошол же башка курамында жаңыдан кароосуна жөнөтүүгө.	Кассациялык инстанциядагы сот төмөнкүлөргө укуктуу: 1) биринчи жана апелляциялык инстанциялардагы соттун актысын күчүндө калтырууга; 2) иш боюнча чыгарылган сот актыларынын бирин күчүндө калтырууга; 3) биринчи же апелляциялык инстанциялардагы соттун актысын толук же айрым бөлүгүндө жокко чыгарууга же өзгөртүүгө жана эгерде материалдык укуктун нормаларын колдонууда гана ката кетирилсе, ишти жаңыдан кароого бербестен жаңы чечимди кабыл алууга. Кассациялык инстанциядагы соттун ЖПК <u>350</u>, <u>364</u>-беренелеринде көрсөтүлгөн ыйгарым укуктарына жараша жаңы чечим кабыл алышына мүмкүн болбогон учурда, иш жаңы кароого жөнөтүлөт. 4) биринчи жана апелляциялык инстанциялардагы соттун актысын толук же айрым бөлүгүндө жокко чыгарууга жана ЖПК <u>220</u>, <u>222</u> жана <u>260</u>-беренелеринде көрсөтүлгөн негиздерге жараша иш боюнча өндүрүштү токтотууга же арызды карабастан калтырууга; 5) биринчи жана (же) апелляциялык инстанциядагы соттун актыларын толук же айрым бөлүгүндө жокко чыгарууга жана, эгерде процесстик укуктун нормаларын колдонууда ишти туура эмес чечүүгө алып келген каталар кетирилсе, ишти жаңыдан кароого жиберүүгө. Ишти жаңыдан кароого жиберүүдө кассациялык инстанциядагы сот ишти башка курамда кароонун зарылдыгын көрсөтө алат.
--	--	--

Чечимди жокко чыгарууга же өзгөртүүгө негиздер	Биринчи инстанциядагы соттун чечимин жокко чыгарууга же өзгөртүүгө негиз болуп төмөнкүлөр саналат: 1) иш үчүн олуттуу мааниси бар жагдайларды толук эмес айкындоо; 2) сот тастыкталган деп эсептеген, иш үчүн мааниси бар жагдайлардын далилденбегендиги; 3) соттун чечимде баяндалган тыянактарынын иштин жагдайларына дал келбегендиги; 4) процесстик укуктун нормаларын бузуу же материалдык укуктун нормаларын туура эмес колдонуу.	Кассациялык тартипте жокко чыгаруунун же өзгөртүүнүн негиздери болуп төмөнкүлөр саналат: 1) материалдык укуктуу туура эмес колдонуу; 2) ЖПК <u>367</u> жана <u>368</u>-беренелеринде каралган процесстик укуктун ченемдерин олуттуу бузуу. Сот актысы формалдуу негиздер боюнча жокко чыгарылышы мүмкүн эмес.
---	--	---

Ишти жаңы кароого жиберүү менен чечимди жокко чыгаруу	Биринчи инстанциядагы соттун чечими жокко чыгарылууга, ал эми иш жаңыдан кароого жиберилүүгө тийиш, эгерде: 1) иш сот тарабынан мыйзамсыз курамда каралса; 2) соттун чечимине судья кол койбосо же соттун чечиминде көрсөтүлгөн судьядан башка судья кол койсо; 3) иште сот жыйналышынын протоколу жок болсо; 4) соттун чечимин кабыл алууда кеңешүү бөлмөсүнүн жашыруундуулугу жөнүндө эрежелер бузулса; 5) иш сот тарабынан сот жыйналышынын убактысы жана орду жөнүндө кабардар болбогон ишке катышуучу жактардын кимдир бирөөсү жокто каралса; 6) ишти кароодо сот өндүрүшү жүргүзүлүүчү тил жөнүндө эреже бузулса; 7) сот ишке катышууга тартылбаган жактардын укуктары жана милдеттери жөнүндө чечим кабыл алса; 8) ушул Кодексте белгиленген, ЖПК <u>28-беренесинин</u> 3-бөлүгүндө каралган сотко караштуулук эрежелерин, ошондой эле администрациялык сот өндүрүшүнүн эрежелерин бузуу менен иш каралса. Процесстик укукту башка бузуулар болгондо, эгерде бул бузуулар ишти туура эмес чечүүгө алып келсе, сот чечими ишти жаңыдан кароого жиберүү менен жокко чыгарылууга тийиш.	Биринчи жана апелляциялык инстанциядагы соттордун актылары ЖПК 341-бер. каралган негиздер боюнча процесстик укуктардын ченемдери олуттуу бузуулар менен байланыштуу жокко чыгарылат. Процесстик укукту башка бузуулар болгондо, эгерде бул бузуулар ишти туура эмес чечүүгө алып келсе, сот чечими ишти жаңыдан кароого жиберүү менен жокко чыгарылууга тийиш.
Материалдык укуктун ченемдерин туура эмес колдонуу	Материалдык укуктун нормалары туура эмес колдонулду деп эсептелет, эгерде сот: 1) колдонулууга жатуучу мыйзамды колдонбосо; 2) колдонулууга жатпай турган мыйзамды колдонсо; 3) мыйзамды туура эмес түшүндүрмөлөсө.	Материалдык укуктун нормалары туура эмес колдонулду деп эсептелет, эгерде сот: 1) колдонулууга жатуучу мыйзамды колдонбосо; 2) колдонулууга жатпай турган мыйзамды колдонсо; 3) мыйзамды туура эмес түшүндүрмөлөсө.

Соттук акты	ЖПК <u>338-беренесинин</u> 2-пунктунда (жаңы чечим чыгаруу менен соттун чечимин толук же жарым жартылай өзгөртүү же жокко чыгаруу) каралган учурларда, апелляциялык инстанциядагы соттун актысы биринчи инстанциядагы соттун чечимин толук же айрым бөлүгүндө алмаштырган Кыргыз Республикасынын атынан чечим формасында чыгарылат. ЖПК <u>338-беренесинин</u> 1, 3 жана 4-пункттарында (соттун чечимин өзгөртүүсүз калтыруу, иш боюнча өндүрүштү токтотуу, доону кароосуз калтыруу, ишти жаңыдан кароого жиберүү) каралган учурларда апелляциялык инстанциядагы сот аныктама чыгарат. Апелляциялык инстанциядагы соттун актылары чыгарылган учурдан баштап мыйзамдуу күчүнө кирет, бирок Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун соттук коллегиясында кассациялык тартипте кайра каралышы мүмкүн.	Кассациялык даттанууну (сунуштаманы) ЖПК <u>365-беренесине</u> ылайык кароонун натыйжалары боюнча кабыл алынган кассациялык инстанциядагы соттун актысы Кыргыз Республикасынын атынан токтом формасында чыгарылат. Бардык башка учурларда кассациялык инстанциядагы соттун актысы аныктама формасында кабыл алынат.
--	--	--

II. ЖАЗЫК ПРОЦЕССИНДЕГИ АТААНДАШТЫК

5. Жазык процессиндеги атаандаштык жөнүндө жалпы жоболор

Атаандаштык принциби жазык-процесстик укуктун бардык стадияларын камтыйт. **Бул принцип – принциптен да жогору, ал процесстин тибин, формасын жана моделин, атап айтканда жазык сот өндүрүшүнүн системасынын түзүлүшүн аныктайт.**

Атаандаштык сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын ишинде жазык-процесстик айыптоо, коргоо жана чечүү функцияларын бөлүштүрүү менен аныктала тургандыгы жалпы таанылган. Жыйынтыгында, процесс тараптардан көз каранды эмес сот алдында тең укуктуу тараптардын талаш-тартышуусу болуп саналат.

Ошентип, жазык сот өндүрүшүндөгү **тараптардын атаандаштык принцибинин** маңызы төмөнкү негизги учурлар менен мүнөздөлөт:

1. Ар кандай функцияларды аткарган тараптардын процесстик кызыкчылыктары бири бирине карама каршы;
2. Айыптоо, актоо функциялары бири биринен өзүнчө бөлүнгөн;
3. Соттун милдети болуп жазык ишти чечүү жана тараптардын процесстик укуктарын жана милдеттерин ишке ашыруу үчүн зарыл шарттарды түзүү;
4. Тараптардын процесстик тең укуктары бир тараптуулукка каршы кепилдик болот, сотко мыйзамдуу жана негиздүү өкүм чыгарууга мүмкүнчүлүк берет.

Жазык сот өндүрүшүнүн атаандаштык формасы, **жазык иш боюнча соттук териштирүү өз талаптарын канааттандырууга соттун алдында талап кылган, жеке айыптоочунун айыптоо актысы же даттануусу бар болгон учурда гана баштала тургандыгын болжолдойт.**

Бул эрежеден ошондой эле сот процессинин инициаторунан көрсөтүлүп жаткан айыптоодон (прокурордон мамлекеттик айыптоону колдоодон, жеке айыптоочудан даттануудан) баш тартуусу иш боюнча өндүрүштү токтотууга алып келет.

Жалпыга **үч жазык-процесстик функцияларды** бөлүү таанылган:

- А. **Жазыктык куугунтуктоо** (конкреттүү кылмыш жасоого күнөө коюу, жүйөлөштүрүү жана негиздөө - алгачкы текшерүү органынын ыйгарым укуктуу кызмат адамы, тергөөчү, прокурор);
- Б. **Коргоо** (инкримизацияланган айыпты толук же жарым жартылай же айыпталуучунун абалын жакшыртуучу, тарапка бул айыптоонун ар кандай өзгөрүшүн негиздөө боюнча төгүндөө - адвокат, өкүл);
- В. **Жазык ишти чечүү** (коюлган айыптын негиздүүлүгү жн негизсиздиги жөнүндө суроого юридикалык олуттуу жоопту түзүү жана айыпталуучунун күнөөлүүлүгү же күнөөсүздүгү жөнүндө жүйө – сот).

Бул үчилтик максималдуу кыскартылган түрдө “талашып тартышууда чындык жараталат” формуласында чагылдырылат. Мындай формулага ылайык эки карама-каршы функцияны - жазыктык куугунтуктоо жана коргоону ишке ашыруу - жазык сот өндүрүшүндө тең укуктуу тараптардын талашы болот, бул тараптар тарабынан ардакталган жана өзүнүн жеке функциясын ишке ашырган, сот тарабынан чындыкты аныктоонун зарыл болгон шарты– жазык ишти чечүү.

Кыргызстанда (жакынкы убакытка чейин бар болгон) европа өлкөлөрүнүн сот өндүрүшү менен жазык сот өндүрүшүн жакындаткан, жазык процессинин аралаш тиби

тарыхий түптөлүп калган. Мындай процесстин түзүлүшүндө тараптардын атаандаштык менен тең укуктуулугу соттун активдүүлүгүн жокко чыгарбайт (эң башкысы далилдерди далилдөөдө).

Жазык иштери боюнча сот өндүрүшүнүн аралаш формасы бар, континенталдык Европанын бардык мамлекеттеринде, бул принцип толук көлөмдө өзүн соттук этаптарда көрсөтөт деп белгилөө менен, атаандаштыкты жазык процессинин принциби катары таанышат. Мында аралаш моделде сотко, эреже катары, ишти кароодо жетиштүү активдүү роль берилет. Францияда ишти териштирүүдө эң кеңири ыйгарым укук ассиздер сотунун төрагасына берилген, ал сот залында тартипти кармоо чараларын гана эмес (Франциянын ЖПКнын 309-бер.), далилдерди изилдөө тартибин аныктоо менен соттук териштирүүнүн жүрүшүн жетектейт, ошондой эле өзгөчө “дискрециялык ыйгарым укуктар” ыйгарылган, ага ылайык “чындыкты аныктоо максатында бардык зарыл чараларды кабыл алууга укуктуу” (Франциянын ЖПКнын 310-бер.).

Бүгүн, КР ЖПК “таза” атаандаштык принциби үстөмдүк кыла баштады. Сот иш боюнча чындыкты белгилөөгө кандайдыр бир чараларды кабыл алууга милдеттүү эмес, ал жөн гана “тараптар өздөрүнүн процесстик милдеттерин аткаруу жана аларга берилген укуктарын ишке ашыруу үчүн зарыл шарттарды” түзөт.

ЖПКнын 18-беренеси менен каралган, тараптардын атаандаштыгынын принциби жазык процессинин төмөнкүдөй түзүлүшүн аныктайт:

- айыптоо жана коргоо функциялары өз ара чектелген, сот ишинен бөлүнгөн жана өзүнүн позициясын жактап калуу үчүн бирдей процесстик укуктар менен пайдаланган тараптар тарабынан аткарылат,
- Сот калыстыкты жана объективдүүлүктү сактоо менен, тараптардын процесстик милдеттерин аткаруу жана аларга берилген укуктарды жүзөгө ашыруу үчүн зарыл болгон шарттарды түзөт жана жазык ишин маңызы боюнча чечет.

Атаандаштыктын маңызы түшүнүктүү – бул тараптардын сот алдындагы талашы. Процессти атаандаштык кылып түзүүнүн негизинде «Жалгыз субъект - жалгыз функциясы» жатат. Айыптоо (жазык куугунтуктоо), коргоо жана ишти чечүү үч процесстик функцияны бөлүү катышуучулардын «үч бурчтугун» түзөт, анын астынкы бөлүгүндө тараптар жайгашса, жогору жагында сот турат. Атаандаштыктын алгачкы жана милдеттүү шарты ушундай. Эгерде ушундай түзүлүш жок болсо, анда атаандаштык жөнүндө кеп болбошу керек.

Тараптар жазык сот өндүрүшүнүн жүрүшүндө өзүлөрүнүн позициясын, аны жактоонун ыкмаларын жана каражаттарын өз алдынча жана соттон, башка органдардан жана жактардан көз каранды тандашат.

Сот процесстик чечимди далилдерди изилдөөдө ар бир тараптын катышуусу бирдей негиздерде камсыздалган далилдерге гана негиздейт.

5.1. Тараптардын атаандаштыгынын принцибинин өзгөчөлүктөрү жана жазык процессинде атаандаштыктын эрежелери

Жазык процессинде тараптардын атаандаштыгы тараптардын процесстик функцияларынын бөлүнүшү жана алардан сот функциясын ажыратуу менен мүнөздөлөт.

Тараптар - айыптоо (жазык куугунтуктоо) же айыптоодон коргоо функцияларын атаандаштыктын негизинде аткарган жазык сот өндүрүшүнүн катышуучулары дегенди түшүндүрөт.

Коргоо тарабы болуп төмөнкүлөр саналат:

- шектүү
- айыпталуучу
- анын мыйзамдуу өкүлү;
- жактоочу;
- материалдык залалдын жана (же) моралдык зыяндын ордун толтуруу үчүн жооптуу жак.

Айыптоо тарабы болуп төмөнкүлөр саналат:

- алгачкы текшерүү органынын ыйгарым укуктуу кызмат адамы;
- тергөөчү;
- тергөө бөлүнүшүнүн жетекчиси;
- прокурор;
- жеке айыптоочу;
- жабырлануучу анын мыйзамдуу өкүлү жана өкүл.
- Бул принцип, сот тарабынан гана жүзөгө ашырылуучу, иштин сот адилеттигинин (чечүүнү) функциясы, сот алдында талашып жаткан тараптардын функцияларынан бөлүнгөн сот өндүрүшүнүн түзүлүшүн болжолдойт. Мында сот тараптарга өзүлөрүнүн позицияларын жактоо үчүн бирдей мүкүнчүлүктөрдү берүү менен, талаштын адилетүү жана калыс чечилишин камсыздоого милдеттүү, андыктан алардын процесстик функцияларын өзүнө ала албайт.

Атаандаштык, сот айыптоонун жана коргоонун тарабында болбогондугу, ал тараптардын далилдерине жана жүйөөлөрүнө баа берүүдө объективдүү жана эркин, алар үчүн «калыс арбитр» болуп эсептелгендиги менен билдирилет.

Муну менен бирге, атаандаштык соттун тараптар менен келтирилген жүйөлөрдү текшерүү үчүн далилдерди өз демилгеси боюнча талап кылууга жана изилдөөгө укугун жокко чыгарбайт. Бул максатта сот көрсөтмө берген адамдарга суроолорду берүү, экспертизаларды дайындоо жана башка тергөө амалдарына катышуу жолу менен көрсөтмөлөрдү жана сотко сунушталган башка далилдерди текшере алат. Бирок атаандаштык менен өбөлгөлөнгөн, соттун негизги милдети тараптардын процесстик милдеттерин аткаруу жана аларга берилген милдеттерди жүзөгө ашыруу үчүн зарыл болгон шарттарды түзүүдө турат.

Атаандаштыктын эң маанилүү шарты болуп тараптардын тең укуктуулугу саналат. Айыптоо жана коргоо тараптары соттук териштирүүдө далилдерди көрсөтүү, аларды изилдөөгө катышуу, өтүнүчтөрдү билдирүү, келип чыккан процесстик маселелер боюнча ой-пикирин айтуу боюнча бирдей укуктар менен пайдаланышат.

Схема менен атаандаштык эрежесин төмөнкүдөй түрдө баяндаса болот:

- 1) Айыптоо, коргоо жана жазык ишин чечүү функциялары бири-биринен бөлүнгөн, алар бир эле органга же бир эле кызмат адамга жүктөлүшү мүмкүн эмес;

- 2) Далилдерди изилдөө айыптоо (мамлекеттик айыптоочу, жабырлануучу жана (же) анын өкүлү) жана коргоо (айыпталуучу коргоочу) тараптары менен жүзөгө ашырылат;

- 3) Айыптоо жана коргоо тараптары өтүнүч жана четтетүү билдирүү, далилдерди келтирүү, аларды изилдөөгө катышуу, соттук жарыш сөздөрдө чыгып сүйлөө укутарында сот алдында бирдей;

- 4) Сот жазык куугунтуктоо органы болуп саналбайт, айыптоо тарабында же коргоо тарабында болбойт;

- 5) Сот тараптардын алардын процесстик милдеттерин аткаруу жана аларга берилген укуктарды ишке ашыруу үчүн зарыл болгон шарттарды түзөт, ошондой эле жазык ишин чечет.

6. Жазык процессинде тараптардын тең укуктуулугун жана атаандаштыгын камсыздоодогу соттун ролу

Жазык сотунун (жазык иштери боюнча судьянын) конкреттүү сот иштерин чечүү менен бирдей жалпы милдеттеринин бири болуп, ишти мыйзамдуу жана адилет териштирүү саналат, анын негизги жана өзгөрүлгүс атрибуту катары тараптардын теңдиги жана соттук териштирүүнүн атаандаштык мүнөзү чыгат.

Каралып жаткан иш өзүнө төмөнкүдөй элементтерди кошот:

- Юридикалык маанилүү фактылар жөнүндө маалымдоо;
- Укуктук маселелерди түшүндүрүү;
- Тең укуктуу атаандашуу үчүн шарттарды түзүү;
- Аракеттенүү мүмкүндүгүн берүү;
- Тараптардын активдүүлүгүнө көмөктөшүү;
- Тараптардын процесстик ишине жетекчилик кылуу
- Укуктук талаштарды чечүү.
- **Юридикалык маанилүү фактылар жөнүндө маалымдоо**, өзүнө соттук териштирүүнү дайындоо жөнүндө тараптарды кабарлоону, соттук териштирүүнүн

убактысы жана орду жөнүндө кабарламаны, иштин жылышы жөнүндө, сот тарабынан сот отурумунун тыныгуусун, улантуу убактысын жана сот отурумунун жана анын айрым этаптарынын аяктоосун жарыялоону, кабыл алынган соттук чечимдер жөнүндө кабарлоону жана аларды соттук отурумда угузууну, ишке катышкан башка жактар тарабынан берилген өтүнүчтөр, арыздар, даттануулар жана сунуштамалар жөнүндө кабарлоону кошот.

- **Укуктук маселелерди түшүндүрүү** – бул тараптарга алардын укуктарын, милдеттерин жана жоопкерчилигин, жалпы эрежелерди жана сот өндүрүшүнүн тартибин, айрым процесстик аракеттердин өндүрүш мөөнөттөрүн, анын ичинде алар келтирген өтүнүчтөрдү чечүүнү, судьялар жана процесстин башка катышуучулары тарабынан иш боюнча соттук өндүрүштүн жүрүшүндө аткарылуучу тигил же бул процесстик тергөө аракеттеринин маанисин жана юридикалык кесепеттерин, ошондой эле соттук чечимдерди даттануунун тартибин жана мөөнөттөрүн түшүндүрүү.
- **Тең укуктуу атаандашуу үчүн шарттарды түзүү** тараптардын өзүлөрүнүн мыйзамдуу кызкчылыктарын жактоого бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыздоого багытталган, алардын процесстик укуктарын толук көлөмдө ишке ашырууга багытталган соттун аракеттерин жана тараптардын атаандашуусу үчүн сот процессинен кандай гана болбосун жагымсыз факторлорду четтетүү жана аларды жеңүүнү билдирет.

Мындай факторлорго төмөнкүлөр кирет: тараптардын биринин өз алдынча (курагы, ден соолугу, дене боюнун же психикалык кемчиликтеринин бар болуусу) же толугу менен жана эффективдүү (сот отуруму жөнүндө өз убагында кабарланбагандыктан иштин материалдары менен жетишсиз таанышкандыктан сот отурумуна даяр эместиги) соттук териштирүүгө катышууга жөндөмсүздүк, тараптардын биринин ишке катышып жаткан башка тарапка укукка каршы таасири, ал же үчүнчү жактар менен карама-каршы тараптын процесстик укуктарды жүзөгө ашыруусу үчүн тоскоолдуктарды жаратуусу, соттук процесстин катышуучуларынын арасынан бирөөсүнүн же катышуучу жактардын соттук отурумдун тартибин бузуусу, тараптардын биринин далилдерди берүүнүн жана изилдөөнүн белгиленген тартибин бузуусу.

- **Аракеттенүү мүмкүндүгүн берүү** бул - тараптарга өзүлөрүнүн укуктарын жана милдеттерин ишке ашыруу мүмкүндүгүн берүү жана муну менен бири-бири менен атаандашуу дегенди билдирет. Бул өзгөчө мааниге ээ, анткени иш боюнча өндүрүш сот тарабынан жүзөгө ашырылат жана тараптар сот отурумунда анын макулдугун жана уруксатын албастан процесстик аракеттерди жасоого укуксуз.

Соттун камсыздоочу ишинин бул элементи тараптарга четтетүүлөрдү жана ар кандай өтүнүчтөрдү билдирүү мүмкүндүгү жөнүндө өз убагында жарыялоо, тараптардан аларда ушундай четтетүүлөрдүн жана өтүнүчтөрдүн бардыгы жөнүндө сурамжылоо, ишке катышып жаткан башка тараптарга билдирилген четтетүүлөр жана өтүнүчтөр жана сот тарабынан каралып жаткан башка маселелер боюнча ой пикирин (каршы пикирин) айтуусун сунуштоо, ушундай билдирүүлөрдү, өтүнүчтөрдү жана аларга каршы пикирлерди угуу сыяктуу аракеттерди камтыйт.

- Тараптардын активдүүлүгүнө көмөктөшүү эч кандай соттун тараптарды алмаштыруу дегендигин түшүндүрбөйт, алардын жазык-процесстик функцияларын аралаштырууга, соттун демилгечилик иши менен тараптардын айрым өкүлдөрүнүн пассивдүүлүгүн жана демилгесиздигин компенсациялоого жол бербейт, а ар кандай себептерге байланыштуу өзүнүн атаандаштык потенциалын толук көлөмдө ишке ашырууга мүмкүнчүлүгү жок, сот өндүрүшүнүн катышуучуларына сот алдында өзүнүн позициясын жактоого жана далилдөөнүн процесстик каражаттарын пайдаланууга зарыл болгон жардамды сот тарабынан көрсөтүүнү болжолдойт. Негизинен соттун көмөктөшүүсү далилдөө процессине тийиштүү жана тараптын өтүнүчү боюнча жаңы далилдерди чогултууга багытталган бийликтик ыйгарым укуктарын жүзөгө ашырууда (күбөлөрдү чакыртуу, экспертизаларды дайындоо, башка тергөө амалдарын жүргүзүү, кошумча документтерди, мүнөздөмөлөрдү, маалым каттарды, соттук актылардын көчүрмөлөрүн ж.б. талап кылуу), ошондой эле аларды сунуштоого жана сот отурумунда изилдөөгө түрткү берген (сот отурумуна келүүдөн качкан күбөлөрдү алдырып келүү, соттун суроо-талабы боюнча келип түшкөн документтерди угузуу).
- **Тараптардын процесстик ишине жетекчилик кылуу** соттун жазык процесстеги жалпы жетекчилик, уюштуруучулук ролу менен өбөлгөлөнгөн.
- **Укуктук талаштарды чечүү бул** соттун уюштуруучулук ишин логикалык улантуу. Атаандашуу процессинде тараптар ортосунда пайда болгон кандай гана болбосун талаш маселелер сот тарабынан өз убагында чечилет, тараптардын талашына чекит койот, белгилүү бир деңгээлде өзүнүн чечими менен тараптарды элдештирет жана аларга ишти териштирүүнүн жүрүшүндө турган кийинки маселени талкуулоого жана чагылдырууга өтүүгө мүмкүндүк берет.
- Процессте тараптардын реалдуу тең укуктуулугуна жетүүнүн зарыл шарты катары соттун процесстин тигил же бул тарабына таандык жазык сот өндүрүшүнүн ар бир субъектисине калыс, адилет мамилеси чыгат.

Калыстык төмөнкүнү болжолдойт, мында судья процесстин катышуучуларына карата конкреттүү жазык ишинин материалдарын кароодо жекече тескери ойлордон же жаман мамиледен субъективдүү эркин, анын аракеттери бул багытта кандайдыр бир негиздүү күмөн саноону жокко чыгарышы зарыл, башкача айтканда объективдүү калыс болушу керек.

Ошентип, колдонуудагы ЖПК боюнча атаандаштык принцибин тандоо бир катар жыйынтыктарды чыгарууга мүмкүндүк берет:

- 1) **Алар айыптоо тарабынын жана коргоо тарабынын атаандаштык принцибине арналган. Сот үчүн бардык тараптар менен сунушталган жүйөлөр, фактылар, документтер башка далилдер алдын ала мындан да жогору далилдик баалуулукка ээ эмес.**
- 2) **Тараптардын атаандаштыгы, атап айтканда алар, башка тараптын жүйөлөрү жокко чыгарган бардык жол берилген жана таандык далилдерди келтирүүгө укуктуу дегенди түшүндүрөт.**

3) **Атаандаштык процессинин жүрүшүндө тараптар тең укуктуу: тараптардын бирөө да соттун өзгөчө ишенимине, өзүнүн процесстик абалынын өзгөчөлүгүнө талапкер боло албайт.**

4) **Сот:**

а) **жазык куугунтуктоо органы болуп саналбайт;**

б) **коргоо тарабынын атынан чыкпайт. Сот калыс, ал мыйзамга баш ийет жана тараптардын экөөнөн тең көз каранды;**

в) **тараптардын атаандаштык принциби толук көлөмдө ишке ашырыла турчу шарттарды түзүүгө милдеттүү (бул жазык ишинин туура жана объективдүү чечилишине өбөлгө болоору шексиз) .**

Жазык процессинде атаандаштык принцибин ишке ашыруу көйгөйлөрү

Кыргызстандагы сот өндүрүшүнүн реформасы Кыргыз Республикасындагы жазык жана жазык-процесстик мыйзамынын түп-тамыры менен өзгөрүшүн камсыздады.

КР колдонуудагы ЖПКсы атаандаштыктын конституциялык принцибин ишке ашыруунун процесстик шарттарын бекиткен ченемдерди камтыйт. Мында процессте соттун активдүү ролун ЖПКдан алып салган мурда колдонуучу атаандаштык концепциясы жана иштин жагдайларын изилдөөнүн толуктугун жана ар тараптуулугунун, чындыкты белгилөө талабы кайра каралып чыккан.

Жазык процессинин атаандаштыктыгынын ажырагыс белгилери катары процесстик функциялар жөнүндө дискуссия жаңы ЖПКнын кабыл алынышы менен токтоду, ал айыптоо, коргоо жана жазык ишин чечүү функциялары бири биринен ажыратылган жана бир эле органга же бир эле кызмат адамга жүктөлүшү мүмкүн эмес деп белгиледи. Айтылгандар ЖПКда айыптоо функциялары гана эмес (жазык куугунтуктоо), коргоо функциясы дагы так аныкталгандыгы жөнүндө күбөлөндүрөт. Буга карабастан ЖПКда атаандаштык идеясын ишке ашыруу бүгүнкү күндө эки негизги көйгөйгө дуушар болууда.

Биринчи көйгөй.

Атаандаштык мыйзам чыгаруучу тарабынан жазык сот өндүрүшүнүн өзгөчөлүгүн эске албастан анын түрдүк маанисинде түшүнүлүүдө. Атаандаштыктын өзү жана буга жараша атаандаштык процесси эки түрдө болушу мүмкүн: **жеке-доо** жана **айкын-доо**, булар бири-биринен кыйла айырмаланат.

<i>Жеке-доо процессинде талаш жеке жактар ортосунда жана алардын кызыкчылыктарында жүргүзүлөт (жарандык процесс, жеке айыптоо иштери боюнча өндүрүштө)</i>	<i>Айкын-доо талашында айкын, коомдук кызыкчылыктарды жактаган мамлекет катышат.</i>
--	--

Буга карабастан, мыйзам чыгаруучу ЖПКда атаандаштыктын жеке-доо элементтерин ишке ашырууда.

1) Сот мыйзам чыгаруучу тарабынан жеке-доо жол-жобосуна таандык «пассивдүү» абалга коюлган.

Ага өз демилгеси боюнча далилдерди чогултууга тыюу салынган, бул теория жана практика позициясынан алганда туура эмес. Далилдөөдө соттун активдүүлүгү – айкын атаандаштыктын ажырагыс касиети.

2) Коргоо тарабына жеке-доо өндүрүшүндөгүдөй, далилдерди чогултуу укугу берилген (КР ЖПКнын 93-беренесинин 3-бөлүгү).

Чындыгында коргоочу далилдердин процесстик фиксациясын жүргүзбөйт жана ал алган материалдар алдыдагы далилдерге «даярдоо» болуп саналат жана расмий жазык ишине кошкондон кийин гана далил болушу мүмкүн. Теорияда жеке-доо мамилеси иште тараптардын тең укуктуулугунун бузулушуна алып келет. Коргоочуга далилдерди чогултуу укугу гана декларацияланат, ал эми айыптоочуга ал реалдуу берилет; коргоочунун укугу айыптоочунун кароосунан көз каранды – ишке сунушталган документти же предметти кошоорунан же кошпосунан.

Экинчи көйгөй.

Атаандаштык ЖПКда ирээтсиз жана толук эмес ишке ашырылууда, жыйынтыгында издөө (инквизициялык) өндүрүшүнүн элементтери сакталууда, баарынан мурда сотко чейинки өндүрүштө.

Издөө процесси, атаандаштыктан айырмаланып айыптоо, коргоо жана ишти чечүү функцияларынын бир колго топтолушу менен мүнөздөлөт. Бул көйгөй төмөнкүлөрдү туюндурат:

1) тараптардын тең укуктуулугу жок, тараптар да тең укуктуу эмес.

айыптоочу тарап - алгачкы текшерүү органынын ыйгарым укуктуу кызмат адамы, тергөөчү, тергөө бөлүмүнүн жетекчиси, прокурор, жеке айыптоочу, жабырлануучу, анын мыйзамдуу өкүлү жана өкүлү;

Формалдуу тергөөчүнү, алгачкы текшерүү органынын ыйгарым укуктуу кызмат адамын жана прокурорду мыйзам айыптоочу тарап деп атайт (5 Глава. Айыптоо тарабынан процесстин катышуучулары, ЖПКны 5-беренесинин 47-пункту).

Чындыгында алар - жазык ишин алып барган, жазык сот өндүрүшүн жүзөгө ашырган органдар, башкача айтканда бийликтин субъекттери. Ошентип, тергөөчүнүн, алгачкы текшерүү органынын ыйгарым укуктуу кызмат адамынын жана прокурордун колунда сотко чейинки өндүрүштө айыптоочунун жана мажбурлоо чараларын колдонуу жөнүндө, далилдерди легалдаштыруу жөнүндө, процесстин катышуучуларын четтетүү жөнүндө, ишти анын токтотуу жолу менен маңызы боюнча чечүү жөнүндө юрисдикциялык чечимдерди кабыл алган органдын ыйгарым укуктары топтолот.

2) ЖПКда өзү атаандаштык түшүнүгү бир тараптуу: (ЖПКнын 18-беренесинин 1-бөлүгү) тексттик мааниси боюнча тараптар сот алдында тең укуктуу, бирок бири-бири менен эмес.

Бул жобо сот өндүрүшү атаандаштыктын жана тараптардын тең укуктуулугунун негизинде жүзөгө ашырылат деген Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 99-беренесинин 3-бөлүгүнүн ченемдерин чечмелөө жолу менен тергөөнү издөөчүлүк менен түзүүгө билип туруп жол берген белгилүү концепцияга таянат. Бул учурда сот өндүрүшү дегенди соттогу өндүрүш гана деп түшүнүү сунушталууда, бирок сотко чейинки өндүрүш эмес.

3) Сот өзүнө таандык эмес өзүнчө ыйгарым укуктар менен бөлүнгөн. Алсак, сотко өзүнүн демилгеси боюнча бөгөт коюу чарасын колдонуу (айыптоо тарабы каршы

пикирин билдирген учурда да) ишти кароо мөөнөтүн узартуу жана башка укуктар берилген.

4) Иште буга чейин сот бийлигине өз алдынчалуулукту, ал эми судьяга көз карандысыздыкты камсыздоо оңунан чыга элек. Судья мурдагыдай эле прокурорго жакшы ниеттүүлүк менен карап жана оппонент-коргоочуга ишенимсиздик менен карайт. Цифраларга карасак: соттордо актоочу өкүмдөр жазык иштерин өтө начар сапатта сотко чейинки даярдоодо 1 % ашпайт (судьялардын өзүлөрүнүн айтымы боюнча). Бул көрүнүш, айрым учурларда иште процесстик бузууларга, айыптоочу далилдердин жетишсиздигине, коргоо тараптын текшерилбеген версияларына көз жумулат.

8. Ишке катышкан жактардын ролу, жазык иштери боюнча сот өндүрүшүнүн атаандаштыгы элементи катары

8.1. Соттогу мамлекеттик айыптоону колдоодо прокурордун ролу жана милдеттери

Прокурор (лат. Procurare – башкаруу, бир нерсени билүү, кам көрүү) – атаандашуу системасын кабыл алган, жалпы укук өлкөлөрүндө айыптоонун башкы мыйзамдуу өкүлү. Ал кылмышты жасагандыгына айыпталып жаткан жакка каршы жүйөлөрдү баяндоо үчүн жооп берет. Прокурорлордун функциялары ар кайсы өлкөлөрдө ар кандай жана көп учурларда тарыхый калыптанган шарттар менен аныкталат.

Кыргыз Республикасында **прокурор** – сотко чейинки өндүрүш баскычында прокурордук көзөмөлдү жүзөгө ашыруу жана жазык процессинде мамлекеттик айыптоону колдоо милдетине кирген прокуратуранын кызмат адамы.

Кылмышты ачуу жана тергөө боюнча бардык иш, эгерде процесс мыйзамдуу, негизделген жана адилет өкүмдү чыгаруу менен аяктаган шарттарда гана практикалык натыйжаларды бериши мүмкүн. Ушуга байланыштуу соттор тарабынан жазык иштерин жана жоруктар жөнүндө иштерди кароодо мамлекеттик айыптоону колдоо прокуратура органдарынын ишиндеги артыкчылыктуу багыттардын бири болуп саналат.

Прокурор – бул мамлекеттик айыптоочу гана эмес, анткени ал андан да маанилүү функцияны аткарат – мамлекеттин кызыкчылыктарын көрсөтүү жана жеке жана юридикалык жактардын кызыкчылыктарынын аныкталбаган алкагынын функциясы.

Жазык иши боюнча прокурордун позициясы - аны териштирүүнүн бардык жол-жобосунун ичинде калыптанат, бирок жазык ишин сотко жиберүү жөнүндө чечимди кабыл алуу этабында, сотто мамлекеттик айыптоону колдой турчу прокурордун позициясын аныктаган мамлекеттик айыптоонун акыркы калыптанышы болот.

“Айыптоону колдоо” термини жөн жерден эмес, ал жазык ишин соттук териштирүүгө катышкан, прокурордун ролун жана анын өз алдынчалуулугунун чегин жетишээрлик так мүнөздөйт.

Мамлекеттик айыптоо – бул расмий айыптоочу бийликтин позициясы, ал белгилүү бир аймактын чектеринде бул бийликти жүзөгө ашыруу ишеними берилген прокурор тарабынан бекитилет.

Соттогу мамлекеттик айыптоочу, ушул бийликтин звеносу, бөлүгү катары прокурор тарабынан бекитилген мамлекеттик айыптоону колдойт.

Мамлекеттик айыптоо жөнүндө мындай көрүнүш практикада пайда болгон мамлекеттик айыптоочунун процесстик өз алдынчалуулугу көйгөйүн алып салат. Ал айыптоочу бийликтин расмий позициясын колдоого милдеттүү. Бул позиция мамлекеттик айыптоочу-прокурор тарабынан жазык ишин изилдөөдө жана айыптоочу актыны бекитүү жөнүндө чечимди жогору турган прокурор тарабынан андан ары кабыл алууда иштелип чыгат.

Айыптоо актысы – тергөө документи, сотко чейинки өндүрүш органынын акыркы укуктук актысы. Айыптоо актысында материалдык-укуктук маанидеги айыптоонун акыркы туюндурмасы аныкталат. Бул документте тергөөчүнүн ага тагылган кылмышты жасагандыгынын айыпталуучунун күнөөлүүлүгүнө ишенимдүүлүгү билдирилет, анын айыптоочу ишинин жыйынтыгы чыгарылат.

Тергөөчү (*жоруктар жөнүндө иштер боюнча алгачкы текшерүү органынын ыйгарым укуктуу кызмат адамы*) бул процесстик актыда жазык сот өндүрүшүнүн сотко чейинки стадияларында жазык куугунтуктоонун максатына жеткендигин констатациялайт: жазык иши ачылды, күнөөлүү жактын кылмышты жасагандыгынын бети ачылды, айыптоо биротоло калыптанды. Бирок, прокурор тарабынан бул процесстик документ бекитилмейинче, ал сотко чейинки өндүрүш органынын процесстик чечими гана болуп саналат. Ошондуктан айыптоо актысы бекитилмейинче прокурор тергөө органынан алардын милдеттерин аткарууну талап кылууга укуктуу, эгерде тергөөнүн аягына чыккандыгы жөнүндө анын пикири тергөө органынын пикири менен туура келбесе. Айыптоо актысын бекитүү менен, прокурор сотто анын мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн далилдөө милдетин өзүнө алат, ошондой эле муну менен бирге бул милдетти аткарбаган учурда өзүнө болгон бардык жоопкерчиликти алат. Ушуга байланыштуу, сотко чейинки өндүрүш этабында жазык ишине прокурордук көзөмөл кылуу - мамлекеттик айыптоону даярдоонун эң маанилүү бөлүгү.

А. Прокурордун биринчи инстанциядагы сотко катышууга карата даярдыгы
ЖПК 285-беренесинде мамлекеттик айыптоочунун бардык кылмыш иштери жана жосундар жөнүндө иштер боюнча соттук териштирүүлөргө **милдеттүү катышуусу каралган**.

Прокурор жазык процессинин бардык стадиясында айыптоону мамлекеттин атынан колдойт. Ошондуктан, сот тарабынан кылмыш ишин кароого катышуучу жана айыптоону колдоочу прокурор **мамлекеттик айыптоочу** болуп аталат.

ЖПК 71-бер.3-бөлүгүнө ылайык прокурордун сотко чейинки өндүрүшкө катышуусу анын соттук териштирүүгө катышуусуна барабар, бул иш боюнча өндүрүшкө анын андан ары катышуусу үчүн **тоскоолдук болуп саналбайт**.

Кыргыз Республикасынын Башкы прокурорунун “Кылмыштык сот өндүрүшүнө катышуу боюнча прокурорлордун ишин уюштуруу тууралуу” 2018-жылдын 28-декабрындагы №94-б буйругуна ылайык биринчи инстанциядагы сотто мамлекеттик айыптоону колдоо жазык иши же жосун боюнча сотко чейинки өндүрүшкө

көзөмөлдөөчү прокурор тарабынан ишке ашырылат. Айрым учурларда айыптоо актысын бекитүүчү прокурор мамлекеттик айыптоону колдоону башка прокурорго тапшырууга укуктуу.

Жогоруда көрсөтүлгөн жаңы ыкма сотко чейинки өндүрүштү прокурордук көзөмөлдөө, ошондой эле мамлекеттик айыптоону колдоо функциясын кыйла сапаттуу деңгээлге көтөрүүгө, ошондой эле жарандарды жазык жоопкерчилигине мыйзамсыз жана негизсиз тартуунун ар бир фактысы боюнча прокурорлордун жеке жоопкерчилигин белгилөөгө багытталган. Кылмыш иши боюнча соттук териштирүүнүн жүрүшүндө сотко чейинки өндүрүшкө көзөмөлдүк кылуучу прокурор мамлекеттик айыптоону колдоо менен анын мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн камсыздайт.

Жалпысынан күнөөнү далилдөө мамлекеттик айыптоочуга жүктөлөт. Атаандаштык принцибине ылайык тараптар тарабынан далилденбеген айыптоо коргоо тарабынан далилденди деп эсептелет, буга байланыштуу **мамлекеттик айыптоочуга:**

1. Айыптоо актысын бекитүү алдында кылмыш ишинин же жосундар жөнүндө иштердин материалдары менен таанышуу жана күнөөнүн далилдерин тизмелөө алдында таанышуу маалымкатын түзүү, иштин барактарын көрсөтүү менен айрым көчүрмөлөрдү жасоо зарыл.

Кылмыш ишинин материалдары менен таанышууда төмөнкүлөргө көңүл буруу керек:

- Иштин материалдарында сотко чейинки териштирүү мөөнөтүн узартуу жөнүндө тергөөчүнүн токтомунун жана камакка алынган адамды кармоонун бардык мезгилин камтуу менен камакка алуу менен соттоо түрүндөгү жазык чараларын тандоо тууралуу соттун токтомунун болуусу. Мында, жазык иши сотко айыпталуучу камакка алуу мезгилинин мөөнөтү аяктаганга чейин 5 күндөн кем эмес мөөнөттө сотко жөнөтүлгөндүгүнө көңүл буруу зарыл.

- Процессуалдык актыларда тергөөчүлөрдүн жана прокурорлордун кол тамгаларынын болуусу;

- Шектүүнүн инсандыгын тастыктоочу документтердин болуусу;

- Айыпталуучунун айыптоо актысынын көчүрмөсүн алгандыгы тууралуу тил катынын болуусу;

- Жыйналган далилдердин болуусу, алардын жол берилүүчүлүгү:

- далилдер мыйзам менен белгиленген тартипте алынууга тийиш (ЖПКнын 82-бер.);
- ЖПКнын 82-бер. 4-б. саналган маалыматтар, далил катары каралбайт;
- 14 жашка чейинки жабырлануучу же күбөнү суракка алуу окутуучунун катышуусунда жүргүзүлөт. Жашы жете элек жабырлануучу же күбөнү суракка алууда мыйзамдуу өкүлү катышууга укуктуу.
- 16 жашка чыга элек жана бул жашка чыккан, бирок акыл-эси жагынан артта калган деп таанылган жашы жете элек шектелүүчүнү, айыпталуучуну суракка алганда, педагогдун же психологдун катышуусу милдеттүү (ЖПКнын 396-бер.1-б.);
- ишке тиркелбеген материалдар далил катары колдонулбайт;

- Иште аны кыскартууга алып келген жагдайлардын болуусу (ЖПКнын 26-бер.);

2. Сотто далилдерди келтирүүнүн тартиби жана аларды иликтөө тактикасы, кошумча күбөлөрдү суракка алуу өтүнүч арыздын, кошумча экспертизаларды жүргүзүүнүн, документтерди жана материалдарды жалпылоонун зарылдыгы боюнча план түзүү.

Б. Прокурордун алдын ала угууларга катышуусу

Алдын ала угуу милдеттүү тартипте жүргүзүлөт:

- өтө оор кылмыштар боюнча;
- жол берилбес далилдерди алып салуу тууралуу тараптардын өтүнүчү бар болгондо;
- ишти токтотуп туруу же токтотуу үчүн негиз бар болгондо;
- Айыпталуучу жок кезде соттук териштирүү өткөрүү жөнүндө тараптын өтүнүчү бар болгондо;
- бөгөт коюу чарасын өзгөртүү, судьяны чететтүү, ишти токтотуп туруу же токтотуу тууралуу берилген өтүнүч жөнүндө маселени чечүү үчүн;
- сот арачылардын катышуусу менен сот тарабынан жазык ишти кароо жөнүндө маселени чечүү үчүн.

Алдын ала угууларды жүргүзүү боюнча өтүнүч, иш сотко берилгенге чейин 3 сутканын ичинде тараптар тарабынан билдирилүүгө тийиш. *Өтүнүч арыз болгон учурда* мамлекеттик айыптоочу аны негиздөөгө тийиш. Соттук териштирүүнүн башка катышуучулары тарабынан өтүнүч арыз болгон учурда мамлекеттик айыптоочу анын маңызы боюнча сотко өзүнүн пикирин негиздүү баяндайт.

Алдын ала сотко иш түшкөн учурдан тартып 10 суткадан кечиктирбестен угуулар тараптардын катышуусу менен жабык соттук жыйында өтүүгө тийиш.

Алдын ала угуулар стадиясында мамлекеттик айыптоочу, өзгөчө сот тарабынан далилдерди алып салуу тууралуу өтүнүчтөрдү кароодо, жазык ишине жаза чараларын өзгөтүүдө же токтотууда өтө активдүү катышууга тийиш.

В. Прокурордун соттук териштирүүгө катышуусу

Соттук териштирүү стадиясы кылмыш ишин же жосундар жөнүндө иштерди кароонун негизги стадиясы болуп саналат, анын жүрүшүндө мамлекеттик айыптоочу кылмыш ишинин материалдарын терең изилдеп чыгуу менен айыптоо актысынын негиздүүлүгүнө сотту көндүрүү боюнча бардык чараларды көрүүгө, колдо бар далилдерди көрсөтүүгө жана мыйзамдуу сот актысын чыгарууга тийиш.

Мамлекеттик айыптоочу төмөнкүлөрдү билүүгө тийиш:

- Тараптар сот отурумунун орду, датасы жана убактысы жөнүндө ал башталганга чейин 5 суткадан кечиктирилбестен кабардар кылынууга тийиш. (ЖПК 271-бер.6-б.);
- Жазык сот өндүрүшү тараптардын атаандаштыгынын негизинде ишке ашырылат;
- Прокурор ал ачылган учурдан тартып соттук жыйынга катышууга милдеттүү. Прокурор келбеген учурда сот соттук териштирүүнү кийинкиге жылдырат;
- Сот өндүрүшүнүн кайсы бир катышуучусу келбеген учурда мамлекеттик айыптоочу алар жок учурда соттук териштирүүнүн мүмкүндүгү тууралуу өзүнүн пикирин билдирүүгө тийиш;
- ЖПК 8-главада сот, прокурор, соттук жыйындын катчысы, котормочу, эксперт, адис, коргоочу, ошондой эле жабыр тарткан жактын өкүлдөрү ишти кароого катыша албай турган кырдаалдар көрсөтүлгөн;
- Сот соттук териштирүүгө ишти дайындоо тууралуу токтом чыккан күндөн тартып 14 суткадан кечиктирбестен ишти кароону баштоого тийиш;
- Өтө оор эмес кылмыштар жөнүндө жазык иши маңызы боюнча соттор тарабынан бир айдан кеч эмес мөөнөттө, оор жана өзгөчө оор кылмыштар жөнүндө иштер – эки айлык мөөнөттө кароого уруксат берилүүгө тийиш (ЖПК 274-бер.);
- Биринчи инстанциядагы сотто ишти териштирүү соттолуучунун милдеттүү түрдө катышуусу менен өтөт (ЖПК 286-бер.);

• Соттолуучу катышпаган соттук териштирүүгө, эгер соттолуучу Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары болгон учурларда жол берилет жана сотко катышуудан четтетилет (ЖПК 286-бер.2-б.).

Соттук териштирүү мамлекеттик айыптоочу тарабынан айыптоо актысын жарыялоо менен башталат.

Айыптоонун маанисин бурмалабоо үчүн жана ошол эле учурда жарыялоо жол-жобосун кечиктирбөө үчүн иш жүзүндө болуп өткөн кырдаалды эркин формада айтуу жана айыптоо актысынан күнөөлөнүүчүнүн аракетинин юридикалык квалификациясын окуу максатка ылайык.

Биринчи айыптоо тарабы далилдерди берет.

Далилдин булактары төмөнкүлөр болуп саналат:

- 1) шектүүнүн, айыпкердин, жабырлануучунун, күбөнүн көрсөтмөлөрү;
- 2) эксперттин корутундусу жана көрсөтмөлөрү;
- 3) адистин көрсөтмөлөрү;
- 4) буюм далилдери;
- 5) атайын тергөөнүн, тергөө жана соттук аракеттердин протоколдору;
- 6) башка документтер.

Мында, айыпталуучу тарапка айыптоо мамлекеттик айыптоочу тарабынан гана эмес, жабырлануучу, анын мыйзамдуу өкүлү тарабынан да коюла тургандыгын эске алуу зарыл. Тийиштүү түрдө, айыпталуучу тарапка тергөөчү тарабынан сурак жүргүзүүдө, алгач аларга суроону мамлекеттик айыптоочу берет, андан кийин айыптоочу тарабынан башка өкүлдөрү, андан кийин гана коргоочу тарап берет.

Далилдерди иликтөөнүн тартибин аныктоо көпчүлүк учурда мамлекеттик айыптоочунун позициясына жараша болот, ал айыптоочу тараптын башка өкүлдөрүнүн пикири менен макулдашылууга тийиш.

Айыпталуучу корголуучу тарап болгондугун эске алуу менен, аны суракка алуу айыптоочу тарабынан далилдер берилгенден кийин гана жүргүзүлүүгө тийиш. Бирок, айыпталуучунун макулдугу менен биринчи көрсөтмө берилет, аны коргоочу жана коргоо тарабынан процесстин катышуучулары сурайт, андан кийин мамлекеттик айыптоочу жана айыптоочу тараптын процесске катышуучулары сурайт.

Айыптоочу тарабынан далилдер берилген мезгилде айыпталуучуну суракка алуу төрагалык кылуучунун жана айыпталуучунун өзүнүн макулдугу менен гана мүмкүн болот, мында айыпталуучуну коргоочу биринчи сурайт.

Айыптоочу тараптын далилдерин иликтөөнү күбөлөрдү суракка алуу, айыптоочунун бардык күбөлөрүн суракка алуу менен баштоо максатка ылайык. Айыптоо корутундусунун тизмесинде көрсөтүлгөн бардык күбөлөр, ошондой эле суракта мамлекеттик айыптоочу өтүнгөн кошумча күбөлөр ***айыптоочунун күбөлөрү*** болуп саналат.

Жабырлануучуну суракка алуунун кезектүүлүгү тууралуу маселе ар бир конкреттүү учурда жеке чечилүүгө тийиш.

Жабырлануучу күбөлөрдү суракка алуу үчүн белгиленген эреже боюнча суралат, буга күбөлөрдү өз-өзүнчө суракка алуу жана суралбаган күбөлөрдүн катышпагандыгы тууралуу талап кирбейт.

14 жашка чейинки курактагы жабырлануучуну жана күбөлөрдү суракка алуу милдеттүү түрдө психологдун же педагогдун жана мыйзамдуу өкүлдөрдүн катышуусу менен жүргүзүлөт. Майыптыгы же психикалык кемчилиги бар ***жашы жете элек жабырлануучуну же күбөлөрдү суракка алуу*** педагогдун катышуусу менен жүргүзүлөт. Педагог 14 жаштан 18 жаш куракка чейинки жабырлануучуларды жана күбөлөрдү суракка алууга катыша алат. 16 жашка жете элек жабырлануучуга же күбөлөргө, сотко төрагалык кылуучу сурак башталганга чейин алардын укуктарын жана милдеттерин түшүндүрүүгө укуктуу, аларга чындыкты гана айтуу зарылдыгы

көрсөтүлөт. Көрсөтмө берүүдөн баш тартуу жана жалган көрсөтмө бергендиги үчүн жоопкерчилик тууралуу бул жактарга эскертилбейт.

Жашы жете элек жабырлануучуну жана күбөнү суракка алуу, алардын жаш курагынын өзгөчөлүгүн эске алуу менен, алардын укуктарын камсыздоо максатында айыпталуучунун катышуусуз жүргүзүлүшү мүмкүн. Буга тараптардын өтүнүчү менен жол берилет. Бул тууралуу сот токтом (аныктама) чыгарат. Айыпталуучу сот жыйынынын залына кайтып келгенден кийин бул жактардын көрсөтмөлөрү билдирилүүгө жана аларга суроо берүү мүмкүнчүлүгү берилүүгө тийиш.

Күбөлөрдүн, анын жакын туугандарынын, жолдошунун **коопсуздугун камсыздоо зарылдыгында** сот күбөнүн инсандыгы жөнүндө маалыматтарды айтпастан, күбөгө соттук териштирүүнүн башка катышуучулары тарабынан визуалдык байкоо жүргүзүүлөрдү алып салуу шартында аны суракка алууга укуктуу, бул тууралуу сот токтом же аныктама чыгарат.

Көрсөтмө берүүчү жак жөнүндө түп нуска маалыматтарды ачуу тууралуу негизделген өтүнүч тараптар тарабынан билдирилген учурда, айыпталуучуну коргоону ишке ашыруунун же ишти кароо үчүн кандайдыр бир маанилүү кырдаалды белгилөө зарылдыгына байланыштуу, сот тараптарга көрсөтүлгөн маалыматтар менен таанышып чыгууга мүмкүнчүлүк берүүгө укуктуу.

Эгер, коргоочу же сурактын жүрүшүндө мамлекеттик айыптоочунун пикири боюнча процесстин башка катышуучусу тарабынан багыттама **суроо берилсе**, же соттук иликтөө предметине тиешелүү болбогон суроолор берилсе, мындай суроолорду четке кагуу тууралуу арыз менен тез арада сотко кайрылуу керек.

Сотто жабырлануучунун жана күбөнүн көрсөтмөлөрүн, сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүндө маалыматтарды, ошондой эле алардын көрсөтмөлөрү боюнча үн жазууларды, сурактын видео жазууларын **жарыялоого**, эгер алардын көрсөтмөлөрү депонирлүү болсо, сотко алардын келүү мүмкүнчүлүгүн жокко чыгаруучу себептер боюнча жабырлануучу же күбө сот жыйынына катышпаган учурда тараптардын өтүнүчү боюнча жол берилет.

Иш-аракеттерди тергөө жана атайын тергөө протоколдорун жана башка документтерди сотко берүүнүн мыйзам менен каралган бирден-бир формасы, а.и. экспертизанын корутундусу алардын жарыялоосу болуп саналгандыгы көңүлгө алынат, ал соттун аныктамасынын (токтомунун) негизинде тараптардын өтүнүчү боюнча гана мүмкүн болот.

Жазык ишин кароонун жүрүшүндө аны токтотууга таасир тийгизүүчү кырдаалдар келип чыккан учурда ЖПК 26-беренесинин талаптарына ылайык, мамлекеттик айыптоочу жазык-процессуалдык мыйзамдардын талаптарына ылайык бул тууралуу прокуратуранын жетекчисине жазуу түрүндө тез арада доклад берет.

Эгер, соттук териштирүүнүн жүрүшүндө жазык жоопкерчиликтилигине тартылбаган адамдар тарабынан кылмыштар жасалгандыгын көрсөтүүчү кырдаалдар белгиленсе, прокурор бул адамдарга карата соттук өндүрүш башталганга чейин чара көрүүгө, ошондой эле жогору турган прокурорго бул жактарды соттук өндүрүштүн жүрүшүндө жоопкерчиликке тартпоонун себептерин жана негиздерин билдирүүгө милдеттүү.

Соттук териштирүүнүн жүрүшүндө айыпталуучуга кыйла оор кылмыш жасагандыгына шектенүүлөр белгиленген учурда, прокурор жаңы айыптар же айыптардын квалификациясын өзгөртүү боюнча жаңы айыптоо актысын түзүү үчүн ишти өткөрүп берүү жөнүндө сотко өтүнүч киргизүүгө милдеттүү. Бул учурда жазык иши прокурорго кайтарылат, андан ары тергөөчү ЖК тиешелүү беренеси (бөлүгү) боюнча шектенүү тууралуу жаңы билдирүү чыгарат, сурак жүргүзөт, жаңы айыптоо актысын түзөт. Айыптоо актысы бекитилгенден кийин жазык иши сотко жөнөтүлөт.

Г. Прокурордун тараптардын оозеки угууларына катышуусу

Тараптардын оозэки угуулары мамлекеттик айыптоочунун, жабырлануучунун же анын өкүлдөрүнүн, айыпталуучунун жана коргоочунун сөздөрүнөн турат. Оозэки угууга коргоочу катышпаган учурда айыпталуучу катышат.

Тараптардын оозэки угууларына катышуучулардын чыгып сүйлөөлөрүнүн ырааттуулугу сот тарабынан белгиленет, бирок бардык учурларда мамлекеттик же жеке айыптоочу биринчи сүйлөйт.

Соттук териштирүүнүн жыйынтыгынан мамлекеттик айыптоочу жарыш сөздө:

- айыпталуучунун күнөөлүүлүгү жөнүндө тыянакты негиздөөгө;
- жасаганынын квалификациясы жөнүндө тыянакты негиздөөгө;
- дайындала турган жаза жөнүндө өз пикирин баяндоого тийиш
- же
- айыптоодон баш тартууга укуктуу (ЖПКнын 330-бер.).

Прокурордун айыптоодон толугу менен же кандайдыр бир бөлүгүнөн **баш тартуусу**, аларды кылмыштардын анча оор эмес курамы боюнча айыптоону колдоосу сот үчүн милдеттүү болуп саналат.

Прокурор **айыптоону кыйла жеңил формага өзгөртүшү же толугу менен же жарым-жартылай айыптоодон баш тартышы мүмкүн**. Соттук териштирүүнүн жүрүшүндө мамлекеттик айыптоочунун айыптоодон толугу менен же жарым-жартылай баш тартуусу жазык ишин толугу менен же тиешелүү бөлүгүн токтотууга алып келет. Бул учурда, прокурор тарабынан кабыл алынган чечим прокуратуранын жетекчиси менен макулдашылууга тийиш, башкача айтканда мамлекеттик айыптоочу айыптоо актысын бекиткен прокурорго бул тууралуу жазуу жүзүндө алдын ала билдирүүгө милдеттүү.

Жарыш сөздө прокурордун сөзүнүн структурасы жана мазмуну:

- зарыл болгондо – кыскача сөз сүйлөө: Жасалган кылмыштын коомдук коркунучун баалоо;
- Жасалган кылмыштын фактылай жагдайларын баяндоо;
- Сотто изилденген далилдердин талдоо жана баалоо;
- Юридикалык квалификацияны негиздөө. Сөздүн бул бөлүмүндө прокурор далилдердин далилденген көлөмүн белгилейт жана жасалган кылмышка юридикалык квалификация берет;
- Соттолуучунун инсандыгы мүнөздөө, жазаны жеңилдетүүчү жана оордотуучу жагдайлар (ЖК нын 73,74-бер.);
- Жазалоо чаралары боюнча сунуштар.

Прокурор жасалган кылмыштардын мүнөзүнүн жана коомдук кооптуулук даражасынын, күнөөлүүнүн инсандыгы жөнүндө, кырдаалдарды, жазаларды жеңилдетүүчү жана оордотуучу маалыматтардын негизинде жаза чаралары жөнүндө өзүнүн пикирин түзөт. Айрым учурларда жаза чарасын көрүү жөнүндө өзүнүн позициясын негиздөө үчүн прокурор жабырлануучу мүнөздөгөн маалыматтарга, ошондой эле соттолуучу менен анын өз ара мамилесинин маанисине жана мүнөзүнө талдоо жүргүзүүгө тийиш. Прокурор өзүнүн сөзүндө негизги жана кошумча жазалардын түрүн, категориясын жана конкреттүү өлчөмүн көрсөтүүгө тийиш.

Жаза карата өзүнүн позициясын аныктоодо мамлекеттик айыптоочу кылмыштардын мүнөзүн жана коомдук кооптуулук даражасын, күнөөлүүнүн инсандыгын, ошондой эле жеңилдетүүчү же оордотуучу жоопкерчиликти эске алуу менен, анын катышы, адилеттүүлүк жана күнөөнүн даражасынын адекваттуулугу жөнүндө мыйзамдардын талаптарын жетекчиликке алууга тийиш.

Эркиндигинен ажыратуу менен байланышпаган (пайып ж.б.) жазалардын түрлөрүн аныктоого карата өзүнүн позициясын билдирүүдө мамлекеттик айыптоочу өкүмдү андан ары аткарууну камсыздоо максатында айыпталуучунун материалдык, финансылык жана мүлктүк абалына негизденүүгө тийиш.

Д. Прокурор тарабынан сот актысын даттануу

Соттук териштирүү сот тарабынан өкүм чыгаруу токтомо менен аяктайт.

Мамлекеттик айыптоочу төмөнкүлөрдү билүүгө тийиш:

- Айыпталуучуну актоодо, ошондой эле жаза бербестен же жаза өтөөдөн бошотуу, же пробацялык көзөмөлдү колдонуу менен жаза өтөөдө бошотуу, же эркинен бошотуу менен байланышпаган жаза өтөө аркылуу соттоо, *же камактагы айыпталуучуга өндүрүш менен жазык ишин токтотуу менен айыптоо өкүмү токтомо кылынса, соттун өкүмү же токтомо мыйзамдуу күчүнө киргенге чейин сот залынан тез арада бошотулууга тийиш.* Айыпталуучуга карата камакка алууга байланышпаган чаралар колдонулат.
- Сот тарабынан жазык ишин кароону сот чечими жарыяланган күндөн кийинки күндөн кечиктирбестен аяктагандыгы боюнча мамлекеттик айыптоочу мамлекеттик айыпты колдоо тууралуу тапшырманы аткаруунун жыйынтыктары тууралуу жогору турган прокурорго доклад берет.
- Өкүм жарыяланган күндөн тартып 5 сутканын ичинде көчүрмөсү соттолуучуга же акталган адамга, коргоочуга же айыпталуучуга тапшырылууга тийиш. Ошол эле мөөнөттө өкүмдүн көчүрмөсү жабырлануучуга, жарандык доогерге, жарандык жоопкерге же аталган адамдардын өтүнүчү болгон учурда алардын өкүлдөрүнө тапшырылат.

Өкүм же токтомо жарыяланган күндөн тартып 30 сутканын ичинде тараптар тарабынан апелляциялык тартипте даттанылышы мүмкүн (ал эми камакка алынган соттолгондорго аларга өкүмдүн көчүрмөсү берилген учурдан тартып ошол мөөнөттө). Даттанууга мөөнөттү калыбына келтирүү тартиби ЖПК 396-бер. аныкталган.

Токтомо:

- Далилдерди иликтөөнүн тартиби жөнүндө;
- Соттук териштирүүлөргө катышуучулардын өтүнүчтөрүн канааттандыруу же четке кагуу тууралуу;
- Сот жыйынынын залында тартипти камсыздоо чаралары жана соттук териштирүүнүн жүрүшүндө чыгарылган башка сот чечимдери жөнүндө, **бир эле учурда** иш боюнча жыйынтыкталган сот чечимин даттануу менен апелляциялык тартипте даттанылат.

Жыйынтыктоочу соттук чечимди чыгаруу үчүн *апелляциялык даттанууга судьянын төмөнкү токтомдору жатат:*

- жеке айыптоо иштери боюнча аны берген адамга арызды кайтаруу;
- бөгөт коюу чараларын колдонуу жөнүндө;
- бөгөт коюу чарасынын мөөнөтүн узартуу жөнүндө;
- экспертизаны жүргүзүү үчүн медициналык же психиатриялык стационарга жайгаштыруу жөнүндө;
- иш боюнча өндүрүштү токтотуп туруу жөнүндө;
- сотко караштуулугу боюнча ишти өткөрүп берүү же сотко караштуулугун өзгөртүү жөнүндө;
- ишти прокурорго кайра кайтаруу жөнүндө.

Даттануу жана сунуш даттануу чечими чыккан күндөн тартып 10 сутканын ичинде апелляциялык сотко берилет.

Өкүм чыгаруу токтому менен аяктаган соттук териштирүү учурунда чыгарылган токтомго даттануу, сунуш берилген учурда, иш даттануу өкүмү үчүн белгиленген мөөнөт өткөнгө чейин гана апелляциялык инстанциядагы сотко жиберилет.

Сот чечимине даттануу укугу:

- соттолгонго,
- акталганга,
- медициналык мүнөздөгү мажбурлоо чараларын колдонуу жөнүндө сот иши жүргүзүлгөн же жүргүзүлүп жаткан адамга,
- алардын жактоочуларына жана мыйзамдуу өкүлдөрүнө,
- **мамлекеттик айыптоочуга же жогору турган прокурорго,**
- жабырлануучуга жана анын өкүлүнө таандык.

Е. Прокурордун апелляциялык инстанциядагы сотко катышуусу

Биринчи инстанциядагы соттун өкүмүнө макул болбогон учурда прокурор аны **апелляциялык тартипте** даттанууга укуктуу. Жазык иши жана жосундар боюнча иштер боюнча ар бир **мыйзамсыз жана негизсиз сот чечими үчүн** мамлекеттик айыптоочу апелляциялык сунушту өз убагында берүүгө милдеттүү.

Соттун чечимине **сунуш** мотивацияланган жана юридикалык жактан сабаттуу болууга тийиш, анда баяндалган аргументтер иштин материалдары менен тастыкталууга тийиш.

Соттун чечимин сот жазык сот өндүрүшүнүн башка катышуучулары тарабынан даттанууда жана сунуш берүү үчүн негиздер жок болгон учурда, мамлекеттик айыптоочу милдеттүү тартипте даттанууга мотивацияланган жана юридикалык жактан сабаттуу болгон каршы билдирүү киргизет.

Апелляциялык инстанция сотторунда мамлекеттик айыптоону колдоо жазык сот өндүрүшү бөлүмдөрүнүн, тийиштүү түрдө облустардын, Бишкек жана Ош шаарларынын прокуратураларынын прокурорлору тарабынан ишке ашырылат.

Мамлекеттик айыптоочу, апелляциялык инстанция сотунун билдирмесин алуу менен, кылмыш ишинин жана жосундар тууралуу иштердин, ошондой эле апелляциялык даттанууда же сунушта баяндалган аргументтери менен таанышып чыгып, ал тууралуу маалымкат даярдайт.

Мында, **апелляциялык даттануу же сунуш** төмөнкүлөрдү камтый тургандыгын билүү зарыл:

- 1) даттануу же сунуш даректелүүчү апелляциялык инстанция сотунун аталышы;
- 2) анын процессуалдык абалын, жашаган же жайгашкан жерин көрсөтүү менен даттануу же сунуш берген жактын маалыматтары;
- 3) өкүмгө же башка сот чечимине көрсөтмө жана токтом чыгарган соттун аталышы;
- 4) даттануу же сунуш берген жактын аргументтери жана аны талабын негиздеген далилдер;
- 5) даттанууга же сунушка тиркелген материалдардын тизмеси, эгер алар болсо;
- 6) даттануу же сунуш берген жактын кол тамгасы.

Апелляциялык инстанция сотунда иш боюнча өндүрүш **биринчи инстанциядагы соттогу өндүрүш эрежелери боюнча ишке ашырылат.**

Сот жыйынына **милдеттүү катышуу:**

- 1) прокурор;

2) эгер, бул жак соттун жыйынына өзүнүн катышуусу тууралуу өтүнүч кылса же сот бул жактын сот жыйынына катышуусу зарыл деп тапса - акталган, соттолгон же иш токтотулган жактар;

3) эгер алар тарабынан апелляциялык даттануу берилсе – жеке айыптоочу же анын мыйзамдуу өкүлү же өкүлү;

4) ЖПК 52-бер.көрсөтүлгөн учурларда - коргоочу.

Ишти айыпталуучу жок болгон учурда апелляциялык тартипте кароого ЖПК 286-бер.2-б.каралган учурларда жол берилет.

Сот жыйынына милдеттүү түрдө катышуучу адамды кошпогондо, апелляциялык инстанциядагы соттун орду, датасы, убактысы көрсөтүлгөн жыйынга тийиштүү түрдө адамдардын келбегендиги, ***ишти кароого тоскоолдук кылбайт.***

Апелляциялык инстанциядагы соттун чечими апелляциялык өкүм же аныктама болуп саналат. Апелляциялык чечим тез арада мыйзамдуу күчүнө кирет.

Мамлекеттик айыптоочу апелляциялык инстанциядагы сотто, соттун чечими менен таанышып жана бардык топтолгон далилдердин жыйынтыгын объективдүү баалоо менен (соттолуучуну күнөөлөөчү, ошондой эле актоочу), маалымкат түзүүгө тийиш, анда сот актысынын негиздүүлүгүнө карата өзүнүн позициясын чагылдырат, ал эми макул болбогон учурда –кассациялык сунуш киргизет.

Сот тарабынан актоочу өкүм чыгарылган учурда прокурорлор 30 күндүк мөөнөттө жазык иши менен таанышып чыгат. Сот тарабынан кабыл алынган чечимге макул болгон учурда, ***мотивациялык корутунду түзүлөт*** жана жарандарды жазык жоопкерчилигине мыйзамсыз тартууга, алардын конституциялык укуктарын жана эркиндигин бузууга күнөөлүү адамдардын жоопкерчилиги тууралуу маселе каралат. Кабыл алынган чечим менен корутунду 30 күндүк мөөнөттө алардын негиздүүлүгүн жана мыйзамдуулугун изилдөө үчүн КР Башкы прокуратурасына жөнөтүлөт.

Ж. Прокурордун кассациялык инстанциядагы сотко катышуусу

КР Жогорку соту кассациялык инстанциядагы сот болуп саналат жана ЖПКда белгиленген тартипте жана негизде сот чечимдерин кайра карайт.

Кассациялык инстанциядагы соттук жыйынга республиканын Башкы прокуратурасынын жазык сот өндүрүш башкармалыгынын прокурорлору катышат.

Мамлекеттик айыптоочу, кассациялык инстанциядагы соттун билдирмесин алып, жазык ишинин жана жосундар тууралуу иштердин материалдары, ошондой эле даттанууда же сунушта баяндалган аргументтер менен таанышып чыгып, маалымкат даярдайт.

Кассациялык даттануу, сунуш төмөнкүлөрдү камтууга тийиш:

- 1) алар берилген соттун аталышы;
- 2) анын процессуалдык абалын, жашаган же жайгашкан жерин көрсөтүү менен даттануу же сунуш берген жактын маалыматтары;
- 3) биринчи инстанцияда, апелляциялык инстанцияда ишти караган сотко көрсөтмө жана алар тарабынан кабыл алынган чечимдердин мазмуну;
- 4) даттанууга карата соттун чечимине көрсөтмө;
- 5) мындай бузуулар тууралуу ырастоочу аргументтерди келтирүү менен иштин жыйынтыгына таасир тийгизүүчү материалдык жана процессуалдык укуктардын ченемдеринин бузулушуна соттор тарабынан жол берилгендигине көрсөтмө;
- 6) даттануу, сунуш берген жактын өтүнүчү;
- 7) даттанууга, сунушка тиркелген документтердин тизмеси, эгер алар болсо.

Кассациялык даттанууга, аны берген адамдын кол тамгасы коюлууга тийиш. Коргоочу тарабынан берилген даттанууга ордер тиркелет. Сунушка прокурордун кол тамгасы коюлууга тийиш.

Биринчи инстанциядагы соттун чечими мыйзамдуу күчүнө кирген, апелляциялык тартипте даттанылбаган, ошондой эле тергөөчү соттун токтомуна даттануулар боюнча чыгарылган апелляциялык инстанциядагы соттун чечими кассациялык инстанцияда кайра каралууга тийиш эмес.

Кассациялык инстанциядагы сот ага карата прокурордун сунушу же жабырлануучунун даттануусу берилбеген **соттолуучунун, акталуучунун абалын начарлата албайт.**

Иш боюнча бир нече адам соттолгон же акталган учурда, сот ошол акталган же соттолгондорго карата өкүмдү, аныктаманы жокко чыгарууга укугу жок, аларга карата кассациялык даттануу же сунуш берилбесе, аныктама алардын абалын начарлатат.

Апелляциялык инстанциядагы соттун өкүмүн, аныктамасын соттолуучунун, акталуучунун, ага карата иш токтотулган адамдын абалын начарлатууга алып келүүчү негиздер боюнча кассациялык тартипте кайра кароого алар күчүнө кирген күндөн тартып бир жылдан ашпаган мөөнөттө жол берилет.

Прокурордун кассациялык сунуштары сот жыйыны башталганга чейин сунуш берген прокурор же жогору турган прокурор тарабынан чакырылып алынышы мүмкүн. **Сунушту чакырып алуу сунуш менен экинчи жолу кайрылууну болтурбайт.**

Сот жыйынында кассациялык даттануу, сунуш боюнча ишти кароодо прокурордун милдеттүү түрдө катышуусу. Сот жыйынына милдеттүү түрдө катышуучу адамды кошпогондо, кассациялык инстанциядагы соттун орду, датасы, убактысы көрсөтүлгөн жыйынга тийиштүү түрдө адамдардын келбегендиги, **ишти кароого тоскоолдук кылбайт.**

8.2.Атаандаштык жаза процессинде адвокаттын ролу

Жаран шектенүүнү жокко чыгаруу же жоопкерчиликти жеңилдетүү максатында коргоочунун кызматын пайдаланышы мүмкүн.

Жазык процессинде адвокат – бул коргоочу, анын иши мамлекет тарабынан өзүнүн кардарынын мыйзамдуу укуктарын коргоодон, коргоо иштеринин мыйзам ченемдүүлүгүнө көз салуудан, бардык зарыл болгон күбөлөрдү сурака алуу тууралуу, ошондой эле далилдерди топтоодон жана алар менен таанышуудан турат. Ал сот укугунун колдонуудагы мыйзамдардын алкагында аткарылуусуна, ал эми укук коргоо органдарынын өзүнүн ыйгарым укуктарын өтө аша чаппагандыгына байкоо жүргүзөт. Ошондой эле, адвокаттын милдетине кылмыштын туура квалификацияланышын жана эгер акталбаган өкүм болсо, анда кыйла татаал багытында ишке ашырылып жаткандыгын аныктоо кирет.

Азыркы учурда колдонуудагы ЖПК соттук гана эмес, сотко чейинки өндүрүштү атаандаштык тиби боюнча кайра куруу аракетин көрдү, бирок, ойдогу толугу менен ишке ашырылган жок. Кодекстин жалпы бөлүгүнүн көптөгөн жоболоруна карабастан, бардык жазык-процессуалдык иштердин (тараптардын бөлүнүшү, жазык процессинин принциптеринин сапатына атаандаштыкты бекитүү, далилдөө максаты катары объективдүү чындыктан баш тартуу ж.б.) атаандаштыгын ишке ашырууга багытталган, ЖПК Өзгөчө бөлүгүнүн нормаларында мурдагы издөө (атаандаштык эмес) сотко чейинки өндүрүш иш жүзүндө бекитилген.

Тергөөчү, иштин толук укуктуу «кожоюну» статусун сактайт, ал эми коргоо кандай болсо, алардын алдында сурануучу, өтүнүүчү болуп кала берет. Ошондуктан, жазык иликтөө жана коргоо органдары тең укуктуу тараптар болуп саналбайт, ал эми алардын каршы туруусуна (бетме-бет) үчүнчү субъект – көз карандысыз арбитр тарабынан уруксат берилбейт.

Бул маселени чечүүдө төмөнкү эки факторду эске алуу зарыл.

Биринчи фактор – сотко чейинки өндүрүштү белгилөө. Жазык ишинин кыймылынын бул бөлүгү кийин соттук териштирүү үчүн кылмыш фактысын, аларды жасаган адамдардын жазыкты иликтөөсүнө дуушар болгондугун аныктоого арналган. Бул милдеттерди натыйжалуу чечүү, эгер тергөө жана иликтөө органдары ыкчам шартта иштеген учурда гана мүмкүн болот, көпчүлүгүнө, оперативдүү-издөөнү коштоо менен, процессуалдык мажбурлоо чараларын колдонуу боюнча кеңири укуктар ж.б. менен макул эмес. Бул шарттар атаандаштыкты гана камтыбастан, көпчүлүк учурда аларды жок кылат. Ошондуктан издөө (атаандаштык эмес) форма болуп келген жана алдын ала иликтөө уюмдарынын оптималдуу ыкмасы болуп калат.

Экинчи фактор – сотко чейинки өндүрүшкө тартылган инсандын укуктарын, эркиндигин жана мыйзамдуу кызыкчылыктарынын заманбап деңгээлин бардык процессуалдык статуста камсыздоо.

Коргоо укугун алсак. Советтик мезгилде шектүү адвокат-коргоочу укугуна такыр ээ болгон эмес, ал эми айыпталуучуда болжолдуу иликтөө аяктаганда гана пайда болгон, башкача айтканда иш жүзүндө сотто гана пайдаланылган. Азыркы учурда, жазык аткаруучу жак, шектелгендиги боюнча кармалган учурдан тартып адвокаттын жардамын алуу укугуна ээ. Азыркы учурдагы тергөө практикасында шектүүгө жана айыпталуучуга адвокат-коргоочуну табуу өзгөчө кыйынчылык жаратпайт.

Ошондуктан, сотко чейинки өндүрүштө инсандын укугун камсыздоо милдети атаандаштык проблемасына таандык эмес, ал зарыл болгон ыйгарым укуктар чөйрөсүнүн жана бул укуктарды тоскоолдуксуз ишке ашыруу субъекттерин бөлүштүрүү проблемасына таандык.

Сотко чейинки өндүрүштө жана сотто коргоочу катары **адвокат катышат** (ЖПК 50-бер.). Коргоочу шектүү кармалган же кылмыш жана (же) жосун жасагандыгына шектелгендиги тууралуу шектүүгө, айыпталуучуга билдирилген учурдан тартып, ал эми күбөгө – биринчи сурак учурунан тартып катышат.

Адвокат жазык иши жана жосундар жөнүндө иштер боюнча өндүрүшкө инсандыгын тастыктоочу документтерди (кызматтык күбөлүк же башка документ) жана ордерди көрсөтүү менен катышууга укуктуу.

Адвокат иликтөө жана тергөө органдарына, прокуратурага же сотко чакырылган жарандардын бардыгынын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону ишке ашыруу укугуна ээ, мында адвокат ЖПК 54-бер.каралган ыйгарым укуктарга (коргоо ыйгарым укугуна) ээ.

Жазык иши боюнча коргоочунун кесиптик иши мыйзам менен сакталат, ал анын ишине тоскоолдуктарды жаратууга жана кийлигишүүгө тыюу салат, адвокаттын сырынын позициясын декларациялайт жана кардардын зарыл болгон укуктук позициясында туруусу үчүн бардык ыйгарым укуктарды берет.

Коргоочу шектүү, айыпталуучу, күбө, алардын мыйзамдуу өкүлдөрү, ошондой эле шектүүнүн, айыпталуучунун, күбөнүн тапшырмасы же макулдугу менен башка жактар тарабынан чакырылат. Мында коргоочулардын саны чектелбейт.

Мамлекеттин эсебинен мамлекеттик кепилдик берилген юридикалык жардамдарды алууга укуктуу жактар, «Мамлекеттик кепилдик берилген юридикалык жардамдар жөнүндө» Мыйзамга ылайык адвокат менен камсыздалат. Мында, мамлекеттин эсебинен юридикалык жардам көрсөтүүчү адвокаттын эмгек акысы мыйзамга ылайык жүргүзүлөт.

Жазык сот өндүрүшүнө коргоочунун 5 суткадан ашык, алэми жаза чарасын тандоого – 2 сааттан ашык катышуу мүмкүнчүлүгү болбогон учурда, тергөөчү, сот МКЮЖ адвокаттарынын мамлекеттик реестри аркылуу адвокат алып келүүгө милдеттүү.

Жактоочунун ыйгарым укуктары:

Ишке катышкан учурдан тартып жактоочу ЖПКнын 54-бер. ылайык төмөнкүлөргө укуктуу:

- 1) мыйзамдарына ылайык жеке детективди пайдалануу аркылуу чогултууга жана сотко чейинки өндүрүштө жана сотто көрсөтүүгө;
- 2) күбөлөрдүн жазуу жүзүндөгү арыздарын жана түшүнүктөрүн алууга, кароонун жеке протоколдорун түзүүгө;
- 3) тергөө судьясынын алдында далилдерди депонирлөө жөнүндө өтүнмө берүүгө;
- 4) ушул Кодекстин 175-бер. көрсөтүлгөн тартипте экспертти чакыруу менен экспертизаны дайындоо жөнүндө, ошондой эле демилгеси боюнча эксперт тартылып жаткан тараптын эсебинен келишимдик негизде экспертиза жүргүзүү жөнүндө өтүнмө менен тергөө судьясына кайрылууга;
- 5) адамды кармоодо жана шектенүү жөнүндө кабарландырууда катышып турууга;
- 6) корголуучуну (шектүүнү, айыпталуучуну, күбөнү) суракка алууга, ошондой эле анын катышуусу менен же анын өтүнүчү боюнча жүргүзүлүүчү башка тергөө амалдарына катышууга;
- 7) шектүү, айыпталуучу менен санына жана узактыгына чек коюлбаган жана тыңшап угуу мүмкүнчүлүгү жок шарттарда жекеме-жеке жолугушууга;
- 8) кармоо протоколу, бөгөт коюу чараларын колдонуу жөнүндө токтом, шектүүнүн, айыпталуучунун же жактоочунун өзүнүн катышуусу менен жүргүзүлгөн тергөө амалдарынын протоколдору, шектүүгө, айыпталуучуга берилген же болбосо берилүүгө тийиш болгон документтер менен таанышууга, ошондой эле алардын көчүрмөлөрүн алууга;
- 9) сотко чейинки өндүрүш аяктагандан кийин иштин бардык материалдары менен таанышууга жана алардын көчүрмөлөрүн алууга;
- 10) өтүнмө билдирүүгө;
- 11) сотко катышууга;
- 12) четтетүүлөрдү билдирүүгө;
- 13) соттун, прокурордун, тергөөчүнүн, алгачкы текшерүү органынын кызмат адамынын аракеттерине (аракетсиздигине) жана чечимдерине даттанууга жана аларды кароого катышууга;
- 14) сот алдында мажбурлап алып келүү жөнүндө өтүнүч берүүгө;
- 15) далилдерди талап кылууга;
- 16) коргоонун мыйзамга каршы келбеген башка бардык каражаттарын жана ыкмаларын пайдаланууга.

ЖПК коргоочунун далилдерди топтоо укугу тууралуу жарыялоо менен, иш жүзүндө бул укуктарды камсыздабагандыгын моюнга алуу зарыл. Жазык иликтөө органдары далилдерди топтоо субъекти болуп калат, ал эми коргоочу буга көмөкчү гана боло алат. Анткени адвокат-коргоочу тарабынан топтолгон материалдар жана маалыматтар процессуалдык формага ылайык келбейт, алар далилдердин – мүмкүнчүлүктүн касиеттеринин бирине жооп бербейт.

Анткени, бул же тигил документтер, предметтер же маалыматтар далил статусуна ээ болуусу үчүн бул документтерди жазык ишинин материалдарын жалпылоо тууралуу өтүнүч билдирүү зарыл. Ушул жерде практикада олуттуу проблема келип чыгат: тергөөчү (иликтөөчү), эреже боюнча берилген бул же тигил документтер же предметтер жазык иши үчүн мааниге ээ болбой тургандыгын белгилөө аркылуу өзүнүн баш тартуусун мотивациялоо менен билдирилген өтүнүчтү канааттандыруудан баш тартат. Кабыл алынган чечимди адвокат-коргоочу тарабынан даттануу иш жүзүндө

бардык учурда баш тартуу менен аяктайт, бул учурдагы мотивировка жөнөкөй - тергөөчү (иликтөөчү) процессуалдык көз карандысыз жак болуп саналат, иликтөөнүн жүрүшүн өз алдынча багыттайт жана жазык иши үчүн кайсы документтер маанилүү, кайсы документтер мааниге ээ эмес экендигин чечет.

Иштин материалдарына кандайдыр бир документтерди же предметтерди жалпылоо тууралуу өтүнүчтү канааттандыруудан өз алдынча салт боюнча жазык-процессуалдык баш тартуунун натыйжасында корголуучу тарап кандайдыр бир далилдерди берүү мүмкүнчүлүгүнөн ажырайт.

Бирок, ЖПК 54-бер. 7-бүлүгү иштин, тергөөчү, иликтөө органынын ыйгарым укуктуу кызмат адамы тарабынан иликтөө жана баалоо материалдарына жалпылоонун милдеттүүлүгүн регламенттейт, процессуалдык далилдердин талаптарына ылайык бул *беренеде соттун аракети айтылган эмес.*

Чет өлкөлүк тажрыйбаларга көңүл бурсак, мисалы, АКШда, Великобританияда адвокаттар далилдерди талап кылуу боюнча кеңири укуктарга, анын ичинде өз алдынча адвокаттык иликтөө жүргүзүү укугуна мурдатан эле ээ, бул адамдардын жана жарандардын укуктарын жана эркиндигин натыйжалуу коргоо кызыкчылыгында адилеттүү болуп саналат. Мындан тышкары, АКШда адвокаттар соттук стадияга чейин процессуалдык оппоненттен да, үчүнчү жактардан жа суроо-талап же суроолорго жооп тууралуу, документтерди берүү тууралуу, кароо үчүн мүмкүнчүлүк берүү тууралуу, ант берүү менен көрсөтмө берүү тууралуу повестка жөнөтүү менен далилдерди талап кыла алат. Ал эми айрым юрисдикцияларда адвокаттын суроо-талабы соттун суроо-талабы боюнча статуска тең, жана аны четке кагуу ар кандай жоопкерчиликтен жазык ишине чейинки жоопкерчиликти карайт. Мында, укук коргоо органдары адвокатка далилдерди чогултууга көмөк көрсөтүүгө милдеттүү.

Адвокаттын атынан кесиптик коргоочу, атап айтканда, шектүүнүн жана айыпталуучунун кызыкчылыгын коргойт, жазык сот өндүрүшүнүн өз алдынча катышуучу статусуна ээ болот жана жазык процессинде корголуучунун кызыкчылыгы үчүн, бирок өзүнүн атынан чыгат.

Тараптардын бирдей укугу жазык процессинин маанилүү түзүүчүсү болуп саналат. Жазык сот өндүрүшүнө катышуучу тараптардын укугу бирдей. Тараптар өз позицияларын, ыкмаларын жана соттордон, башка органдардын жана жактардан көз карандысыз өз алдынча туруу каражаттарын тандашат. Тараптардын бирдейлик принцибинде өзүнүн укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги түшүнүлөт.

Бирок, практикада мамлекеттик айыптоо жана коргоо ыйгарым укуктарынын көлөмүнүн ортосуна бирдейлик белгисин коюу мүмкүн эмес. Мисалы: адвокат тарабынан квалификациялуу юридикалык жардам көрсөтүү үчүн зарыл болгон маалыматтарды жыйноо боюнча өзүнүн укуктарын ишке ашыруу максатында, адвокаттык суроо-талапка жооп берүү мөөнөтүн адвокаттык суроо талап алган күндөн тартып 10 суткага чейин кыскартуу бөлүгүндө мыйзамга өзгөртүүлөрдү киргизүү, ошондой эле берилбеген маалыматтар, маалыматтарды толук жана өз учурунда бербегендиги үчүн административдик жоопкерчиликти белгилөө талап кылынат. Азыркы учурда адвокатура ак ниетсиз кызмат адамдары менен күрөшүүгө аргасыз, алар адвокаттык суроо-талап боюнча суралган маалыматтарды берүүдөн баш тартышат.

Бир нече пикирлер боюнча, айрым теоретиктер түшүндүрмө катка кошумча, коргоочуга жүргүзүлгөн иликтөө тууралуу маалыматты жазуу жүзүндө берүү зарыл деп эсептешет; азыркы учурда иш жүзүндө колдонулган пикирлер боюнча, бул суралган жактын кол тамгасын нотариалдык ырастоо. Бирок, мындай форма кошумча финансылык чыгымдар менен гана байланыштуу болбостон, коргоочу тарабынан адамды суракка алуу укугун ишке ашыруу жол-жобосун татаалдантат. Барыдан мурда, коргоочунун суралуучу тарап менен баарлашуусу көпкө созулушу мүмкүн, андан кийин

алар нотариуска келип кезек күтүүгө туура келет. Коргоочуга маалыматтарды топтоо үчүн бир күндө бир нече адамды суроого туура келет, буга көп убакыт талап кылынат. Мында, нотариустун катышуусун камсыздоо бардык эле убакта мүмкүн эмес.

Эң башкысы, маалыматтар конфиденциалдык мүнөзгө ээ болушу мүмкүн жана суралып жаткан жактын жана адвокаттын кызыкчылыгына болбошу мүмкүн, мында суракта үчүнчү жак катышат. Үчүнчү жактын катышуусу менен кырдаалды курчутат, суралуучу адам бирдеме айтуудан такыр баш тартуусуна алып келиши мүмкүн. Башкача алганда «көзмө-көз» мажбурлоосуз кырдаалда, суралуучу үчүн ылайыктуу убакта баарлашуу, бул боштодукка жана ишенимдүү атмосферага өбөлгө түзөт.

«Кыргыз Республикасынын Адвокатурасы жана адвокаттык иштери тууралуу» Мыйзамдын 25-беренесинде «адвокат» факты тууралуу маалыматтарды чогултууга укуктуу, алар конституциялык, жарандык, административдик, ошондой эле жазык сот өндүрүшүндө жана административдик укук бузуу тууралуу иштер боюнча өндүрүштө далил катары, күбөлөрдүн жазуу жүзүндөгү түшүнүктөрүн алууда, жеринде кароонун жеке протоколдорун түзүүдө колдонулушу мүмкүн. Эгер, мурда ЖПКда адвокат маалымат топтоо гана укугуна ээ экендиги көрсөтүлсө, 2017-жылдагы ЖПКда адвокат тарабынан далилдерди топтоо мүмкүнчүлүгү тууралуу бир мааниде көрсөтүлгөн.

Ошондой эле, ЖПК 54-бер.7-бөлүгүнө ылайык коргоочу тарабынан чогултулган материалдар анын талабы боюнча ишке карата жалпылоо үчүн милдеттүү экендигин белгилеп кетүү зарыл. Бул материалдар ушул кодекстин талаптарына ылайык тергөөчү, прокурор, сот тарабынан иликтенүүгө, бааланууга тийиш. Мындан тышкары, ушул эле берененин 4-бөлүгүндө, коргоочу коммерциялык же башка, мыйзам менен корголуучу сырды түзүүчү маалыматтарды жайылтпоо тууралуу мыйзам актылары менен белгиленген тартиптерди сактоо менен, коргоо үчүн зарыл болгон маалыматтарды алууга, юридикалдык жактардан (жооп 10 сутканын ичинде берилүүгө тийиш, ал эми камакта кармоо түрүндөгү жаза чараларын санкциялоо тууралуу маселени кароодо талап кылынган маалыматтарды берүү зарылдыгы келип чыккан учурда, талап кылынган маалыматтар коргоочуга 2 сутканын ичинде берилет) маалыматтарды, мүнөздөмөлөрдү, башка документтерди талап кылуу аркылуу жабырлануучунун кызыкчылыгын коргоого укуктуу экендиги көрсөтүлгөн.

Бирок, адвокат берген маалыматтар жана документтер белгилүү бир процессуалдык жол-жоболордон өткөндөн кийин гана далил болуп эсептелет. Адвокаттык суроо-талап институту начар иштейт, анткени айрым кызмат адамдары аны жөн гана четке кагат же мамлекеттик же мыйзам менен корголуучу башка сырга шылташат. Адамдарды суракка алууда адвокат маалыматка ээ болгон адамдардын бардыгы эле байланышка бара бербей тургандыгына жана «адвокаттык иликтөөгө» жардам көрсөтпөй тургандыгына дуушар болот.

Адвокат суралып жаткан адамга карата бийлик кылуучу эч кандай ыйгарым укукка ээ эмес, адвокатта берилген маалымат жеткиликтүү, толук экендигине кепилдик жок жана анын кесепети сотто же тергөөнүн жүрүшүндө ырасталат.

Бул принцип өркүндөтүүгө жана өзүн логикалык жактан өнүктүрүүгө муктаж экендиги шексиз, бирок, «мыйзамдык татаалдыктан» тышкары, бул принцип да «психологиялык өзгөчөлүктөргө» туура келе тургандыгын белгилеп кетүү зарыл. Алсак, коомдо жана илимий чөйрөдө эски, убакыт сынагынан өткөн, советтик ыкмаларга жана идеяларга таянуу менен жаңы чындыкка катышуудан баш тарткан адамдардын өтө олуттуу контингенттери бар.